

บทที่ ๒

สภาพทั่วไป พัฒนาการของการตั้งเมืองอุบลราชธานี และสภาพการปกครองของเมืองอุบลราชธานี

อุบลราชธานีเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางการเมืองการปกครองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างมาตั้งแต่อดีต เนื่องจากตั้งอยู่ในภูมิประเทศที่มีความเหมาะสมทางกายภาพ คือ บริเวณเขตลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำโขง อันเป็นเขตพื้นที่ชุ่มน้ำและเขตรอยต่อระหว่างสองฝั่งโขง ส่งผลให้เมืองอุบลราชธานีเป็นศูนย์กลางมานับตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ ตั้งแต่สมัยอารยธรรมฟูนัน เจนละ ขอม และไทย-ลาว ดังปรากฏพร่องรอยการตั้งชุมชนในพัฒนาการของสมัยอารยธรรมดังกล่าวในเขตลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี และปากแม่น้ำมูล ก่อนไหลลงสู่แม่น้ำโขงทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมือง

๒.๑ สภาพทั่วไปของเมืองอุบลราชธานี

ภาพที่ ๒ แสดงภาพวาดเมืองอุบลราชธานี

ที่มา : องค์การบริหารส่วนจังหวัดอุบลราชธานี

<http://www.photo.ubon.go.th/modale:gallery and action:info>

จังหวัดอุบลราชธานีตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างหรืออีสานใต้ บริเวณเส้นรุ้งที่ ๑๐๔ องศา ๕๑ ลิปดา ๔๒.๕ ฟลิปดา เส้นแวงที่ ๑๕ องศา ๑๓ ลิปดา ๓๖.๕ ฟลิปดา บนฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล มีพื้นที่ประมาณ ๑๘,๙๐๖ ตารางกิโลเมตร หรือ ๑๑.๖ ล้านไร่ เท่ากับร้อยละ ๙ ของพื้นที่จังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมด และเป็นจังหวัดที่มีพื้นที่ใหญ่เป็นอันดับ ๒ รองจากจังหวัดนครราชสีมา^๑

๒.๑.๑ อาณาเขต

อาณาเขตของจังหวัดอุบลราชธานีส่วนใหญ่ติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้าน คือ ราชอาณาจักรกัมพูชา และประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ดังนี้

ทิศเหนือ	ติดต่อกับจังหวัดยโสธร และมุกดาหาร
ทิศใต้	ติดเทือกเขาดงเร็ก เขตแดนราชอาณาจักรกัมพูชา และเขตแขวงจำปาศักดิ์ ของประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว
ทิศตะวันออก	ติดแม่น้ำโขง แนวเขตพรมแดนแขวงสุวรรณเขต ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว
ทิศตะวันตก	ติดเขตจังหวัดยโสธร และศรีสะเกษ

๒.๑.๒ ลักษณะภูมิประเทศ

เมืองอุบลราชธานีตั้งอยู่บริเวณภูมิประเทศที่เรียกว่าแอ่งโคราช โดยทั่วไปมีลักษณะเป็นที่ราบสูงและที่ราบลอนลูกคลื่นลาดเอียงไปทางทิศตะวันออกบริเวณปากแม่น้ำมูล มีความสูงประมาณ ๑๓๐ เมตรจากระดับทะเลปานกลาง ทิศตะวันออกและทิศใต้เป็นแนวเทือกเขาสลับซับซ้อนหลายลูก ส่วนใหญ่เป็นภูเขาหินทราย มีบางแห่งที่เป็นหินภูเขาไฟ ทางทิศตะวันออกต่อไปยังตอนเหนือของจังหวัดมีแนวเทือกเขาหินทรายเชื่อมต่อกันระหว่างเทือกเขาภูพานกับเทือกเขาดงเร็ก

^๑ กรมศิลปากร, **เมืองอุบลราชธานี** (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๒), หน้า ๒๖. (พิมพ์เนื่องในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอุบลราชธานี วันที่ ๓๐ มิถุนายน ๒๕๓๒).

ลำน้ำที่ไหลผ่านพื้นที่จังหวัดส่วนใหญ่จะไหลลงสู่ทางทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันตก ลงสู่แอ่งที่ราบริมฝั่งแม่น้ำมูล ซึ่งเปรียบเสมือนทางระบายน้ำขนาดใหญ่ที่รองรับน้ำอยู่กลางพื้นที่ก่อนที่จะรวมตัวกันไหลลงไปสู่แม่น้ำโขง ลำน้ำที่สำคัญได้แก่ แม่น้ำมูล แม่น้ำชี และแม่น้ำโขง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๑) แม่น้ำมูล เป็นแม่น้ำสายหลักของจังหวัด เปรียบเสมือนเส้นเลือดใหญ่ที่หล่อเลี้ยงพื้นที่หลักของการทำเกษตรกรรม มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาในเขตจังหวัดนครราชสีมา ไหลผ่านภาคอีสานตอนล่างจากทิศตะวันตกไปยังทิศตะวันออก ผ่านอำเภวารินชำราบ อำเภอเมืองอุบลราชธานี อำเภอพิบูลมังสาหาร ไปลงแม่น้ำโขงที่ปากมูล อำเภอโขงเจียม ทั้งนี้ลักษณะบริเวณดินตะกอนทับถมใกล้ปากแม่น้ำมูล ทำให้เกิดที่ราบสมบูรณ์ ใช้ทำนาได้กว้างขวาง ดังนั้นในเขตจังหวัดอุบลราชธานีจึงมีเนื้อที่นามากที่สุดในภาค^๒ แม่น้ำมูลมีลำน้ำสาขาย่อยอีก ๒ ลำน้ำคือ

ลำโตมใหญ่ มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาตงเร็ก ไหลย้อนไปทางทิศเหนือ ผ่านเขตอำเภอ น้ำยืน อำเภอนาจะหลวย อำเภอเดชอุดม ไปลงแม่น้ำมูลที่อำเภอพิบูลมังสาหาร

ลำโตมน้อย มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาพนมดงรัก ไหลย้อนไปทางทิศเหนือ ผ่านอำเภอบุณฑริก อำเภอพิบูลมังสาหาร ลงสู่แม่น้ำมูลที่บ้านคันเปือย อำเภอโขงเจียม ปัจจุบันลำน้ำสายนี้กลายเป็นอ่างเก็บน้ำที่ใหญ่ที่สุดของจังหวัด ภายหลังจากการสร้างเขื่อนสิรินธรเพื่อเก็บกักน้ำและผลิตกระแสไฟฟ้า

๒) แม่น้ำชี กำเนิดจากเทือกเขาเพชรบูรณ์ เขตจังหวัดชัยภูมิ ไหลจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือลงมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านจังหวัดยโสธร เขตอำเภอเชียงใน แล้วไหลไปลงแม่น้ำมูลระหว่างเขตอำเภอเมืองอุบลราชธานี กับอำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ แม่น้ำชีมีลำน้ำสาขาย่อย ๒ ลำน้ำ คือ

ลำเชบก มีต้นน้ำอยู่ในเขตจังหวัดอำนาจเจริญ ไหลลงมาทางทิศใต้ ผ่านอำเภอพนา อำเภอตระการพืชผล อำเภอตาลสุม อำเภอเมืองอุบลราชธานี ลงสู่แม่น้ำมูลที่ตำบลดอนมดแดง

ลำเขบาย มีต้นน้ำอยู่ในเขตจังหวัดยโสธร ไหลลงมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านเขตอำเภอสวนานิคม อำเภออำนาจเจริญ อำเภอเชียงใน อำเภอเมืองอุบลราชธานี ลงสู่แม่น้ำมูลที่ตำบลแจระแม

๓) แม่น้ำโขง ไหลผ่านทางตอนเหนือของจังหวัด เลียบแนวเขตแดนเริ่มตั้งแต่อำเภอชานุมาน ผ่านอำเภอเขมราฐ อำเภอโพธิ์ไทร อำเภอศรีเมืองใหม่ อำเภอโขงเจียม ผ่านไปยังภาคใต้ของประเทศ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

^๒ สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม, **ธรณีสัณฐานประเทศไทยจากห้วงอวกาศ** (กรุงเทพฯ : สานสุทธการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๔๗.

นอกจากลำน้ำที่กล่าวมาแล้ว ยังมีลำน้ำอื่นๆ อีกหลายสาย ส่วนใหญ่มักจะแห้งในฤดูแล้ง เช่น ลำน้ำซอม ห้วยตุงลุง ห้วยหมากใหญ่ ห้วยเรือ เป็นต้น

ลักษณะภูมิประเทศที่ตั้งอยู่บนเขตลุ่มน้ำดังกล่าวข้างต้น ส่งผลให้เมืองอุบลราชธานีเป็นพื้นที่ผลิตอาหารและการเกษตรที่สำคัญ นอกจากนี้ยังเป็นเส้นทางในการเดินทางติดต่อและแสวงหาทรัพยากรกับพื้นที่ในเขตภายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและในเขตภายนอกภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การใช้เส้นทางน้ำในการเดินทางส่วนใหญ่จะใช้ในฤดูฝน (ฤดูน้ำหลาก) ดังนั้นตลอดเส้นทางน้ำเหล่านี้จึงมีร่องรอยชุมชนที่มีการติดต่อกันมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ดังที่ ธิดา สาระยา เสนอว่าชุมชนก่อนประวัติศาสตร์บริเวณอุบลราชธานีมีความสัมพันธ์กับชุมชนในเขตที่ราบลุ่มน้ำราชสีไศล และชุมชนในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งเป็นชุมชนที่มีการผลิตเกลือและถลุงเหล็ก และมีเทคโนโลยีในระดับที่สามารถสร้างคุน้ำล้อมรอบชุมชนได้^๓ ศรีศักร วัลลิโภดม ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ข้อเสนอข้างต้นสัมพันธ์กับร่องรอยของชุมชนที่มีการถลุงเหล็กที่บ้านก้านเหลือง ตำบลขามใหญ่ อำเภอเมือง ซึ่งพบขวานเหล็ก เศษสำริด เศษเหล็กซีแร่ อายุราว ๒,๐๐๐-๒,๘๐๐ ปี พบข้าว แกลบข้าวที่โรยไว้กับศพตอนฝังในภาชนะดินเผาจำนวนมาก^๔

ศรีศักร วัลลิโภดม ได้สำรวจและค้นพบร่องรอยแหล่งโบราณคดีจากภาชนะดินเผาแบบทุ่งกุลาร้องไห้ บริเวณเมืองอุบลราชธานีหลายแห่ง ลักษณะเด่นของเครื่องปั้นดินเผาแบบทุ่งกุลาร้องไห้ คือ ปั้นโดยดินสีขาว เนื้อบาง บางชิ้นมีลวดลายแบบลายเชือกทาบ ซึ่งแสดงถึงความสัมพันธ์กับชุมชนในเขตบ้านเชียง ตรงขอบปากขีดเป็นเส้นตรงสั้นประมาณ ๔-๕ เส้น พบในบริเวณแหล่งโบราณคดีโนนสาวเอ้ ตำบลกุดลาด อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี และแหล่งโบราณคดีบ้านก้านเหลือง ภาชนะเหล่านี้ใช้ในการฝังศพ ครั้งที่ ๒ สะท้อนให้เห็นว่า ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในบริเวณเมืองอุบลราชธานีมีการร่วมวัฒนธรรมกับกลุ่มคนในเขตลุ่มแม่น้ำโขง เช่น กลุ่มคนบริเวณทุ่งไหหิน ในกลุ่มวัฒนธรรมดองซอน ซึ่งมีการบรรจุกระดูกของคนตายในไหหิน อันสะท้อนให้เห็นลักษณะการผสมผสานแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกัน^๕

ความสำคัญของลักษณะภูมิประเทศข้างต้น เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งได้เข้ามาสำรวจดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ลาว และเขมร ในระหว่าง พ.ศ.๒๔๒๕-๒๔๒๖ ได้บรรยายให้เห็นว่าเป็นปัจจัยที่ส่งผลให้เมืองอุบลราชธานีกลายเป็นศูนย์กลางที่สำคัญอย่างรวดเร็วในภาคตะวันออกเฉียงใต้ของลาว ดังข้อความต่อไปนี้

^๓ อ้างถึงใน สุวิทย์ ธีรศาควัต, **ประวัติศาสตร์เทคโนโลยีการเกษตร** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๘), หน้า ๓๓-๔๓.

^๔ ศรีศักร วัลลิโภดม, **แอ่งอารยธรรมอีสาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๘), หน้า ๕๑๗.

^๕ เรื่องเดียวกัน.

... เมืองอุบลอยู่ที่เส้นรุ้งที่ ๑๕ องศา ๑๔ ลิปดา ๐๐ พิลิปดาเหนือ และเส้นแวงที่ ๑๐๒ องศา ๒๘ ลิปดา ๑๕ พิลิปดาตะวันออก เส้นแวงตามทรศนะของฟรองซิส กากนิเย่ ได้ถูกสร้างขึ้นที่ริมฝั่งทางภาคใต้ของแม่น้ำมูล ถัดจากริมฝั่งนั้นไปแผ่นดินจะสูงขึ้นเป็นเนิน ซึ่งสูงพอที่จะให้ความปลอดภัยในเวลาน้ำขึ้น มีทำเลดีเป็นเสมือนแม่น้ำใหญ่สองบ่ออีกสายหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นเพราะน้ำมูลกับน้ำชีไหลมาบรรจบกันไปจนถึงพุมูล ทำเลดังกล่าวได้ทำให้เมืองอุบลกลายเป็นศูนย์กลางที่สำคัญอย่างรวดเร็วในภาคตะวันออกเฉียงใต้ของลาว...^๖

สภาพภูมิประเทศของเมืองอุบลราชธานีตามที่แอมอนิเย่ บรรยายข้างต้นนั้น ฌันญชัย รสจันทร์ ได้อธิบายสรุปว่า ลักษณะภูมิประเทศของเมืองอุบลราชธานีข้างต้นมีความสำคัญอย่างน้อย ๒ ประการที่ส่งเสริมให้คนมารวมตัวกันตั้งเป็นชุมชนใหญ่ จนขยายเป็นเมืองศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่สำคัญในเขตหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง คือ

ประการแรก คือความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ อันมีน้ำ ปลา ข้าว เหลือ ส่งผลให้ชุมชนสามารถพัฒนาเป็นชุมชนขนาดใหญ่ได้

ประการที่สอง คือความสามารถในการควบคุมเส้นทางน้ำ ส่งผลให้ชุมชนในพื้นที่มีโอกาสรับเทคโนโลยี วัฒนธรรมและอาหารจากพื้นที่อื่น ตลอดจนอาจเป็นนายหน้าทางการค้า การแลกเปลี่ยนโดยอาศัยเส้นทางตามธรรมชาติ^๗

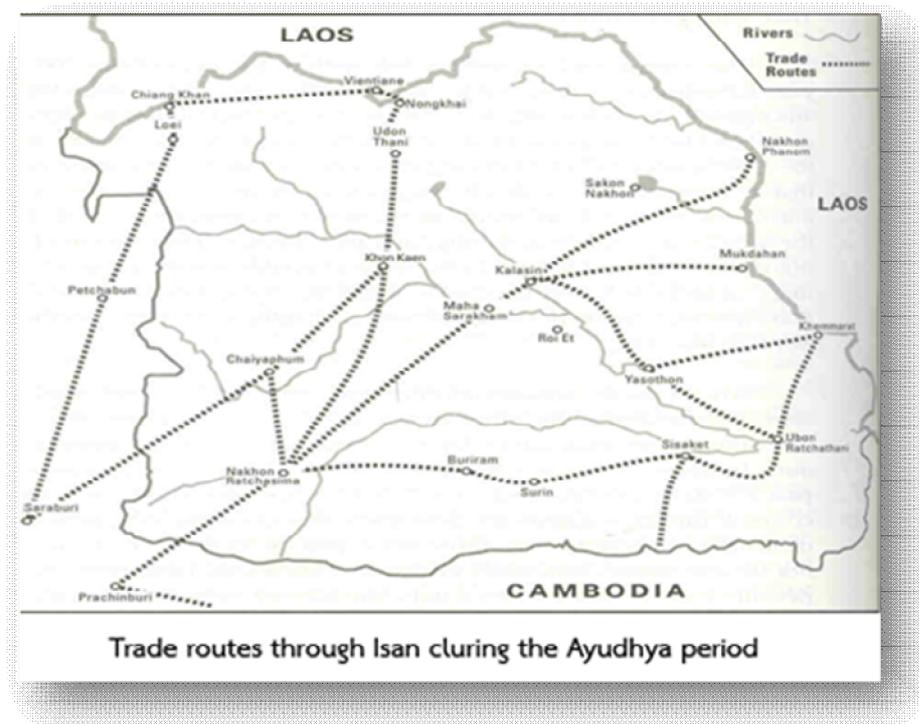
การสรุปวิเคราะห์ของฌันญชัย รสจันทร์นั้น ผู้วิจัยพบว่ามีสอดคล้องกับเส้นทางการค้าในสมัยอยุธยา ตามที่ปีเตอร์ โรเจอร์ส (Peter Rogers)^๘ นำเสนอให้เห็นถึงเส้นทางการค้าภายในระหว่างหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังนี้

^๖ เอเจียน แอมอนิเย่, **บันทึกการเดินทางในลาว ภาค ๑ พ.ศ.๒๔๓๘**, แปลโดย ทองสมุทรร เร และสมหมาย เปรมจิตต์ (เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๙), หน้า ๖๘.

^๗ ฌันญชัย รสจันทร์, **สภาพเศรษฐกิจของเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ.๒๓๓๕-ทศวรรษที่ ๒๔๖๐** วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐, หน้า ๙.

^๘ Peter Rogers, **Northeast Thailand from Prehistoric to Modern Times** (Bangkok : Duangkamol, 1996), p. 154.

แผนที่ ๒ แสดงเส้นทางการค้าในภาคอีสานในสมัยอยุธยา

ที่มา : Peter Rogers, *Northeast Thailand from Prehistoric to Modern Times*

(Bangkok : Duangkamol, 1996), p. 154.

จากแผนที่แสดงเส้นทางการค้าในระหว่างหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่าเมืองอุบลราชธานีเป็นเมืองชายแดนริมโขง สามารถทำการค้าระหว่างเมืองเขมรราชู เมืองมุกดาหาร เมืองนครพนม ซึ่งเป็นหัวเมืองเชื่อมต่อกับหัวเมืองลาวในฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ขณะเดียวกันก็เป็นเมืองที่สามารถเชื่อมต่อการค้าภายในกับเมืองยโสธร เมืองกาฬสินธุ์ เมืองมหาสารคาม เมืองศรีสะเกษ เมืองสุรินทร์ เมืองบุรีรัมย์ และไปรวมศูนย์การค้ากันที่เมืองนครราชสีมา ซึ่งสามารถเดินทางไปทำการค้าต่อถึงเมืองชัยภูมิ เมืองสระบุรี เมืองขอนแก่น เมืองอุดรธานี เมืองหนองคาย เมืองเวียงจันทน์ เมืองเชียงคาน และเมืองเพชรบูรณ์ ทั้งนี้สินค้าที่ค้าขายส่วนใหญ่เป็น “ของป่า” ได้แก่ ผลไม้ นอระมด ครั่ง น้ำรัก เกลือ ผ้าไหม นอกจากนี้ยังมีพวกภาชนะที่ทำด้วยทองเหลือง ได้แก่ หม้อ กระทะ เป็นต้น^๙

^๙ Peter Rogers, *Ibid.*, pp. 162-163.

๒.๑.๓ ลักษณะสภาพภูมิอากาศ

สภาพภูมิอากาศแบ่งได้เป็นสามฤดู คือ ฤดูร้อน ระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนเมษายน ฤดูฝน ระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงเดือนตุลาคม และฤดูหนาวระหว่างเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนกุมภาพันธ์ ปริมาณน้ำฝนรอบปีสูงสุดอยู่ในระหว่างเดือนกรกฎาคมถึงเดือนเมษายน มีกระแสลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือพัดผ่านตามฤดูกาล ลักษณะดังกล่าวส่งผลให้พืชพรรณธรรมชาติส่วนใหญ่เป็นทุ่งหญ้าป่าโปร่ง หรือที่เรียกว่า “ป่าโคก”^{๑๐} สภาพภูมิอากาศดังกล่าวมีผลต่อการเลือกทำเลที่ตั้งของชุมชนเมืองอุบลราชธานี คือ การเลือกทำเลที่เป็นเนินสูงเพื่อป้องกันปัญหาน้ำท่วม แต่ในขณะเดียวกันต้องอยู่ใกล้แหล่งน้ำเพื่อการกสิกรรมและการดำรงชีวิตในฤดูแล้ง^{๑๑}

๒.๑.๔ ประชากร

ลักษณะที่ตั้งของเมืองอุบลราชธานีเป็นเขตรอยต่อของวัฒนธรรมของกลุ่มคนในชาติพันธุ์ วัฒนธรรมมอญ-เขมร ลาว และเวียดนาม จึงส่งผลให้มีกลุ่มคนหลากหลายในสังคม ได้แก่ กลุ่มคนไทย คนลาว คนเวียดนาม คนเขมร และกลุ่มพื้นถิ่น เช่น ข่า ส่วย กวย และบรู นอกจากนี้ยังมีกลุ่มคนชาติพันธุ์อื่นๆ เช่น คนจีน คนพม่า อีกด้วย ดังผลการสำรวจประชากรในจังหวัดอุบลราชธานี เมื่อพ.ศ.๒๔๗๒ โดยริจิ้นลด์ เลอเมย์ ดังนี้

ตารางที่ ๑ แสดงประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ.๒๔๗๒

กลุ่มชาติพันธุ์	เพศ		รวมจำนวนประชากร (คน)
	ชาย	หญิง	
ไทย	๓๐๐,๖๑๘	๓๒๐,๙๕๒	๖๓๐,๕๗๐
จีน	๑,๑๕๔	๔๑๓	๑,๕๐๗
เขมร	๑,๒๕๕	๑,๒๙๗	๒,๕๕๒
เวียดนาม	๒๒๗	๑๗๖	๔๐๓
พม่า	๑๐๐	๔๖	๑๔๖
อื่นๆ	๑๖๙	๒๐	๑๘๐
รวม	๓๐๓,๕๒๓	๓๓๑,๙๐๔	๖๓๕,๔๒๗

ที่มา : Reginal Le May, *The Economic Conditions of North-Eastern Siam*

(Bangkok : Ministry of Commerce and Communication, 1952), p. 56.

^{๑๐} สวาท เสนาณรงค์, *ภูมิศาสตร์ประเทศไทย* (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๑), หน้า ๖๘.

^{๑๑} อภิศักดิ์ โสมอินทร์, *ภูมิศาสตร์อีสาน* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศรีอนันต์, ๒๕๒๕), หน้า ๒๖๐.

๒.๑.๕ วิธีการผลิตก่อน พ.ศ.๒๔๓๕

เดิมบริเวณเมืองอุบลราชธานีนั้นตั้งอยู่บริเวณที่เรียกว่า “ดงอู่ผึ้ง” มีลักษณะเป็นที่ดอนขนาดใหญ่ ริมฝั่งแม่น้ำมูล และรายรอบไปด้วยที่ราบลุ่มอันเกิดจากแม่น้ำมูล แม่น้ำชี ลำเซบก และลำเซบาย เหมาะสมต่อการทำนา ดังปรากฏในการอธิบายภูมิสถานของเขตเมืองอุบลราชธานี ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในพระนิพนธ์เรื่อง **เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรและมณฑลร้อยเอ็ด** ดังนี้

...วันที่ ๒๖ มกราคม เวลาเช้าโมงหนึ่งไปดูตลาดและหมู่บ้านในเมืองยโสธรฯ นี้ตั้งอยู่บนเนินใกล้ลำน้ำพาชี ที่ว่าใกล้นี้มีไร่ริมน้ำอย่างเมืองที่ตั้งตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา ลำน้ำทางมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดร อีสาน เช่น ลำน้ำพาชีนี้เป็นน้ำไหลลงแม่น้ำโขงไปลึกๆ บ้านเรือนต้องตั้งพื้นที่น้ำท่วมจึงมักอยู่ห่างตลิ่ง แต่เมื่อฤดูแล้งน้ำลดแห้งขอดก็กลายเป็นอยู่ดอนหน้าง่ายเป็นอย่างนี้แทบทั้งนั้น เว้นแต่บางแห่งเช่นเมืองอุบล เพราะที่ริมแม่น้ำมูลตรงนั้นเป็นที่ดอน เมืองจึงอยู่ชิดริมลำน้ำ...^{๑๒}

เอเจียน แอมอนิเย นักเดินทางชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ายังเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ.๒๔๒๕-๒๔๒๖ ได้บันทึกให้เห็นถึงบริเวณรอบเมืองอุบลราชธานีนั้นรายรอบไปด้วยป่าไม้อันอุดมสมบูรณ์ ดังนี้

...ไร่นาที่อยู่ใกล้ลำน้ำนั้นอุดมสมบูรณ์ แต่ผลการเก็บเกี่ยวนั้นมีเสียหายบ้างในฤดูที่น้ำมูขึ้นท่วมมากเกินไป...เมื่อเลยเขตทุ่งนาอันกว้างใหญ่ จะเข้าสู่เขตดงดอนที่มากด้วยทรัพยากรพืช สัตว์นานาชนิด ภูมิประเทศแถบนี้ปกคลุมไปด้วยพรรณไม้ท้องถิ่น เช่น ไม้ยาง ไม้ตะแบก ไม้พยอม ไม้แดง ไม้เท้าเกี้ยวหรือต้นรัก อย่างหนาแน่น...^{๑๓}

^{๑๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัดอรุณการพิมพ์, ๒๕๑๒), หน้า ๕๗.

^{๑๓} เอเจียน แอมอนิเย, **บันทึกการเดินทางในลาว ภาค ๑ พ.ศ.๒๔๓๘**, หน้า ๔๙.

เอเจียน แอมอนิเย ได้กล่าวถึงวิธีการผลิตที่สำคัญอีกประการหนึ่งของคนอุบล คือ การผลิตเกลือ เนื่องจากเกลือเป็นทรัพยากรที่มีมูลค่าสูงในการใช้แลกเปลี่ยนสินค้ากับเมืองอื่นๆ ในดินแดนสองฝั่งโขง ดังข้อความต่อไปนี้

... การเก็บเกลือเป็นกิจกรรมของหมู่บ้านหลายๆ หมู่บ้าน และไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการทำงานในพื้นที่ดังกล่าวแต่อย่างใด การผลิตเกลือและทำนาได้ทำสลับกันไป...วิธีการผลิตเกลือที่เห็นมา เป็นวิธีที่ง่ายและสามารถทำขึ้นได้เอง...^{๑๔}

บันทึกในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และบันทึกการเดินทางของเอเจียน แอมอนิเย ช่างค้น จะเห็นได้ว่าภาพวิธีการผลิตของชาวอุบลราชธานีในอดีตนั้นเป็นภาพวิธีการผลิตที่ใช้แหล่งน้ำในการทำนาและนำทรัพยากรจากป่ามาใช้ในการดำเนินชีวิต ตลอดจนผลิตเกลือจากแหล่งผลิตเกลือตามธรรมชาติ

๒.๒ พัฒนาการการตั้งเมืองอุบลราชธานี

เมืองอุบลราชธานีก่อนการตั้งเป็นเมืองนั้นมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่ร่วมกับกลุ่มคนในสองฝั่งโขง สืบเนื่องมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ แสดงให้เห็นถึงการสร้างบ้านแปงเมืองของคนอย่างไม่ขาดสาย นับตั้งแต่วัฒนธรรมเจนละ ทวารวดี และเขมรพระนคร แต่ยังไม่สามารถแปงเมืองเป็นเมืองขนาดใหญ่ได้ เนื่องจากกลุ่มคนที่อาศัยอยู่นั้นเป็นพวกชนพื้นเมืองดั้งเดิมหรือที่เรียกว่าพวก “ข่า” ซึ่งเป็นพวกที่เร่ร่อนไม่อาจตั้งศูนย์กลางขนาดใหญ่ในพื้นที่ได้ จนเมื่อกลุ่มชาวลาวล้านช้างซึ่งดำรงชีพด้วยการเกษตรกรรมและอยู่อาศัยเป็นหลักแหล่งได้เคลื่อนย้ายอำนาจเข้ามาจาก “บ้านข่าป่าดง”^{๑๕} จึงกลายเป็นบ้านขนาดใหญ่ที่มีจำนวนคนมากขึ้น และเมื่ออาณาจักรธนบุรีอาณาจักรรัตนโกสินทร์ที่มีศูนย์กลางอยู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้ขยายอำนาจเข้ามาสู่ลุ่มแม่น้ำโขงได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงผู้คนให้มีการยกบ้านขึ้นเป็นเมืองในที่สุด

^{๑๔} เอเจียน แอมอนิเย, บันทึกการเดินทางในลาว ภาค ๑ พ.ศ.๒๔๓๘, หน้า ๗๐-๗๑.

^{๑๕} เดิม วิชาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕), หน้า ๕๗-๕๘.

ดังนั้น พัฒนาการการตั้งเมืองอุบลราชธานีสมัยก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.๒๔๓๕ และก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.๒๔๗๕ ผู้วิจัยกำหนดเวลาเป็น ๒ สมัย คือ สมัยอิทธิพลของอาณาจักรล้านช้าง และสมัยอิทธิพลของอาณาจักรธนบุรีและอาณาจักรรัตนโกสินทร์

๒.๒.๑ เมืองอุบลราชธานีสมัยอิทธิพลอาณาจักรล้านช้าง

มหาสิลา วีระวงค์ กล่าวถึงการขยายอำนาจของอิทธิพลของอาณาจักรล้านช้างในอีสานเริ่มขึ้น ประมาณ พ.ศ.๑๘๕๙^{๑๖} จากเหตุการณ์ความขัดแย้งในเมืองหลวงพระบางส่งผลให้เจ้าฟ้าจ๋ม (พ.ศ.๑๘๕๙-๑๙๑๖) ถูกเนรเทศออกจากเมือง เจ้าฟ้าจ๋มได้ไปขอพึ่งพากษัตริย์เขมรโดยเข้าไปเป็นข้าราชการสำนักได้ปฏิบัติราชการจนเป็นที่โปรดปราน จึงยกพระธิดาคือนางยอดแก้วให้เป็นชายา พร้อมทั้งสนับสนุนไพร่พลให้ไปชิงเอา หลวงพระบาง เจ้าฟ้าจ๋มจึงยกไพร่พลขึ้นไปตามแม่น้ำโขงยึดบ้านเมืองรายทางที่อยู่ในเขตอิทธิพลเขมร และสามารถยึดเมืองหลวงพระบางได้สำเร็จ ใน พ.ศ.๑๘๙๖

เมื่อเจ้าฟ้าจ๋มได้ลงมาตีเมืองเวียงจันทน์ แล้วข้ามแม่น้ำเข้ามาตีเมืองในภาคอีสานบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ แล้วยึดเมืองร้อยเอ็ดไว้เป็นฐานเพื่อที่จะเข้าไปตีเมืองล้านเพี้ยหรือกรุงศรีอยุธยา แล้วส่งพระราชสาส์นไปถึงพระเจ้าอู่ทอง เมื่อพระเจ้าอู่ทองได้รับพระราชสาส์น จึงได้ทรงตระหนักถึงกำลังของเจ้าฟ้าจ๋มที่ได้ฐานอำนาจจากเขมรและเจ้าเมืองในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ จึงได้ทำการตกลงแบ่งอาณาเขตแดนกับเจ้าฟ้าจ๋มในการปกครอง โดยแบ่งบริเวณที่เรียกว่าแดนดงสามเส้า (ดงพระยาไฟ) ไปจนถึงภูพระยาพ่อ (ชัยภูมิ) และแดนเมืองนครไทย (พิชัยภูมิ) เป็นเขตแดนกันการปกครองระหว่างกัน จากการแบ่งเขตแดนในการปกครองดังกล่าวจึงสันนิษฐานได้ว่า เมืองอุบลราชธานีได้อยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรล้านช้างในสมัยเจ้าฟ้าจ๋ม พ.ศ.๑๘๕๙ เป็นต้นมา เพราะเขตแดนของเมืองอุบลราชธานีนั้นอยู่หลังเขตแดนดงพระยาไฟ

ต่อมาในสมัยของสมเด็จพระไชยราชาธิราช (พ.ศ.๒๐๙๓-๒๑๑๕) ตรงกับสมัยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิของอาณาจักรอยุธยา (พ.ศ.๒๐๙๑-๒๑๑๑) สมเด็จพระไชยราชาธิราชได้ย้ายศูนย์กลางการปกครองมาอยู่ที่นครเวียงจันทน์เพื่อรักษาผลประโยชน์ทางการค้าระหว่างรัฐ เนื่องจากอาณาจักรล้านช้างเป็นแหล่งผลิตสินค้า เช่น หนังกวาง ซึ่งเป็นสินค้าสำคัญสำหรับการค้าตามชายฝั่งทะเลระหว่างประเทศ

^{๑๖} สิลา วีระวงค์, ประวัติศาสตร์ลาว, แปลโดย สมหมาย เปรมจิตต์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๐),

ในดินแดนกลุ่มแม่น้ำโขง ดังนั้นล้านช้างจึงจำเป็นที่จะต้องหาศูนย์กลางแหล่งผลิตสินค้าที่สามารถติดต่อกับเมืองท่าทางทะเลได้สะดวกและหลากหลายช่องทางมากขึ้น^{๑๗}

มหาสิลา วีระวงศ์ วิเคราะห์ว่าผลจากการเคลื่อนย้ายศูนย์กลางอำนาจจากหลวงพระบางมายังเวียงจันทน์นั้น ส่งผลให้อาณาจักรล้านช้างสามารถควบคุมดินแดนบริเวณปากแม่น้ำมูลและแม่น้ำโขงตอนล่างได้สะดวกขึ้น นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าแทบทุกครั้งที่เกิดความขัดแย้งกันในราชสำนักเวียงจันทน์มักจะมีเชื้อพระวงศ์หรือข้าราชการและบ่าวไพร่พาครอบครัวหลบหนีภัยทางการเมืองเข้าสู่ตอนใต้ของแม่น้ำโขงและดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยอยู่เสมอ เช่น ในสมัยสมเด็จพระหม่อมแก้ว (พ.ศ.๒๑๗๐) เกิดการแย่งชิงราชสมบัติในหมู่เจ้านายพี่น้อง ต่างคนต่างเอาบ่าวไพร่เข้าประหัตประหารกันทำให้ราษฎรทนอยู่ไม่ได้ ต้องอพยพหนีภัยข้ามแม่น้ำโขงลงไปตั้งถิ่นฐานทำมาหากินอยู่ฝั่งขวาเป็นอันมากและแผ่ขยายลงไปถึงดินแดนในประเทศเขมร^{๑๘} และหลังสมัยสมเด็จพระหม่อมแก้ว พระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชได้ขึ้นครองราชย์สมบัติโดยการใช้กำลังเข้าปราบปรามฐานอำนาจเดิม จนส่งผลให้เกิดการอพยพของเจ้าลาวเข้าสู่ดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น เจ้าบุหรีไปอยู่ที่เมืองนครพนม เจ้าสร้อยหนึ่ไปอยู่สะพือหลวง (สันนิษฐานว่าเป็นบริเวณบ้านสะพือ อำเภอดงหลวง จังหวัดอุบลราชธานีในปัจจุบัน)^{๑๙} จนเมื่อสิ้นแผ่นดินพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช พระยาเมืองจัน เสนาบดีในนครเวียงจันทน์ ได้ทำการแย่งชิงราชสมบัติ ส่งผลให้กลุ่มเจ้านายเดิมต้องอพยพหนีเข้ามาในเขตตอนใต้ของแม่น้ำโขงมากยิ่งขึ้น เช่น กลุ่มพระครูโพนสะเม็ก เป็นต้น จนในที่สุดอาณาจักรล้านช้างได้แตกแยกออกเป็น ๓ อาณาจักร คืออาณาจักรล้านช้างหลวงพระบาง อาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ และอาณาจักรล้านช้างจำปาศักดิ์^{๒๐}

การแตกแยกออกเป็น ๓ อาณาจักรข้างต้น แสดงให้เห็นถึงการขยายบทบาททางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งการอพยพของกลุ่มคนในอาณาจักรล้านช้างเข้ามาในบริเวณฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ดังนั้นบริเวณเมืองอุบลราชธานี ซึ่งเป็นศูนย์กลางของกลุ่มน้ำมูล กลุ่มน้ำชี และกลุ่มน้ำโขง จึงเป็นเมืองที่ได้รับอิทธิพลของอาณาจักรล้านช้างโดยตรง จวบจนเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงอำนาจรัฐของไทยในสมัยธนบุรี สมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะ

^{๑๗} โยชูกิ มาซุฮารุ, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๖๙-๗๐.

^{๑๘} สิลา วีระวงศ์, ประวัติศาสตร์ลาว, หน้า ๑๑๕.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕.

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เข้าคุมและปกครองพื้นที่บริเวณที่อาณาจักรล้านช้าง เคยปกครองไว้ได้ทั้งหมดใน พ.ศ.๒๓๓๕ และทรงเสกให้ท้าวคำผงเป็นเจ้าเมืองประเทศราชขึ้นต่อรัฐบาลสยาม เมืองอุบลราชธานีจึงถูกผนวกเข้ากับรัฐรัตนโกสินทร์ ดังจะกล่าวในหัวข้อต่อไป

๒.๒.๒ เมืองอุบลราชธานีสมัยอิทธิพลอาณาจักรธนบุรีและอาณาจักรรัตนโกสินทร์*

ประวัติศาสตร์เมืองอุบลราชธานีสมัยอิทธิพลของอาณาจักรธนบุรีและอาณาจักรรัตนโกสินทร์เริ่มขึ้นประมาณ พ.ศ.๒๓๑๐ เจ้าพระวอ เจ้าพระตา สองพี่น้องเสนาบดีเมืองเวียงจันทน์ เกิดความขัดแย้งกับพระเจ้าสิริบุญสาร เจ้าผู้ครองนคร จึงชักชวนพรรคพวกไพร่พลอพยพข้ามฝั่งแม่น้ำโขงกลับไปตั้งรกรากอยู่ ณ เมืองหนองบัวลุ่มภู ที่เจ้าปางคำผู้เป็นบิดาเคยครองมาก่อน พร้อมทั้งก่อกำแพงสร้างป้อมค่ายเสริมความมั่นคงแก่ตัวเมืองเพื่อป้องกันตนเอง แล้วขนานนามเมืองขึ้นใหม่ว่า “นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน”

ฝ่ายพระเจ้าสิริบุญสารเมื่อทราบเรื่องก็พิโรธ ดำริว่าเจ้าพระวอและเจ้าพระตาจะคิดกบฏจึงส่งกองทัพไปปราบ แต่ไม่ประสบผลสำเร็จรบกันอยู่ถึง ๓ ปี เจ้าพระวอเจ้าพระตาเห็นว่าตนเองมีกำลังน้อย จึงขอกองทัพพม่าเข้าไปช่วย แต่ฝ่ายพม่ากลับหันไปร่วมมือกับพระเจ้าสิริบุญสารส่งกำลังมาสมทบตีเมืองหนองบัวลุ่มภู เจ้าพระตาถึงแก่กรรมในที่รบ เจ้าพระวอได้นำกำลังส่วนที่เหลือพร้อมด้วยท้าวทิดกำบุดรชาย ท้าวคำผง ท้าวทิดพรหม บุตรเจ้าพระตา และครอบครัวแตกหนีลงไปขอพึ่งพระเจ้าองค์หลวง (ชัยกุมาร) เจ้านครจำปาศักดิ์ ตั้งที่อยู่อาศัยในเขตตำบลเวียงดอนกอง

ต่อมาใน พ.ศ.๒๓๑๖ เจ้าพระวอเกิดหมองใจกับพระเจ้าองค์หลวง เจ้านครจำปาศักดิ์ จึงอพยพครอบครัวและไพร่พลย้ายไปตั้งมั่นบนที่ดอนริมฝั่งแม่น้ำมูลชื่อว่า “ดอนมดแดง” และมีหนังสือมายังเมืองนครราชสีมาเพื่อขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระเจ้ากรุงธนบุรี ถึงปี พ.ศ.๒๓๑๙ พระเจ้าสิริบุญสารทราบเรื่องเจ้าพระวอบาดหมางเป็นอริกับเจ้านครจำปาศักดิ์ จึงแต่งตั้ง ให้พระยาสุโขทัยคุมกองทัพลงมาตีเจ้าพระวอ ล้อมจับเจ้าพระวอได้ที่เวียงดอนกองแล้วประหารเสีย ฝ่ายท้าวกำบุดรเจ้าพระวอ และท้าวฝ่ายหน้า ท้าวคำผง ท้าวทิดพรหมบุตรเจ้าพระตาหนีออกจากที่ล้อมได้แจ้งเรื่องมายังเมืองนครราชสีมาให้นำความกราบบังคมทูลพระเจ้ากรุงธนบุรีนำกำลังมาช่วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองจำปาศักดิ์ และเมืองเวียงจันทน์ เมื่อ พ.ศ.๒๓๒๑

กองทัพไทยยึดเมืองจำปาศักดิ์และเมืองเวียงจันทน์ไว้ได้ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกตั้งให้พระยาสุโขทัยเป็นผู้รั้งเมืองเวียงจันทน์ แล้วอัญเชิญพระแก้วมรกตและพระบางไปยังกรุงเทพฯ นอกจากนี้ให้

* ผู้วิจัยคัดลอกและสรุปความจาก เต็ม วิชาภัยพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า ๑๑๙-๑๒๗.

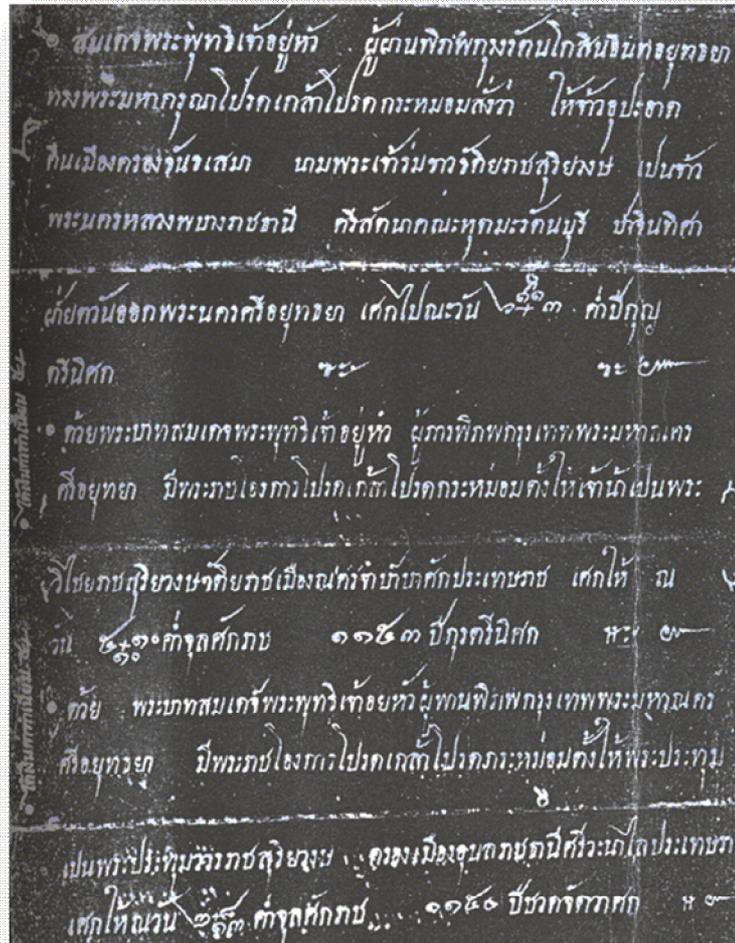
พระเจ้าองค์หลวง (ไชยกุมาร) กลับไปครองเมืองจำปาศักดิ์ดั้งเดิม ทำราชการเป็นเมืองประเทศราช ขึ้นตรงต่อกรุงธนบุรีนับแต่นั้นมา

ฝ่ายท้าวคำผง บุตรเจ้าพระตาได้สมรสกับเจ้านางคู่ย ธิดาเจ้าอุปราชา (ธรรมเทโว) และเกี่ยวดอง เป็นหลานเขยพระเจ้าองค์หลวง มีครอบครัวอยู่ไพร่อยู่เป็นจำนวนมาก พระเจ้าองค์หลวงตั้งท้าวคำผงให้เป็นนายกองใหญ่ควบคุมครอบครัวเป็นกองขึ้นกับเมืองจำปาศักดิ์ ต่อมาสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งท้าวคำผงขึ้นเป็น “พระประทุมสุรราชภักดี” เนื่องจากมีความดีความชอบในการเข้าเป็นทหารอาสาช่วยรบกับกองทัพธนบุรีในการทำสงครามเพื่อรวมอาณาจักรล้านช้างเข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองของไทย

ใน พ.ศ.๒๓๒๓ เมืองเขมรเกิดจลาจล พระประทุมสุรราชภักดี ท้าวฝ่ายหน้า ท้าวพรหม และท้าวคำสิงห์ (บุตรท้าวฝ่ายหน้า) ได้ร่วมไปราชการทัพกับสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกปราบเมืองเขมร แต่เกิดเหตุทางกรุงธนบุรีขึ้นเสียก่อน พระประทุมสุรราชภักดี ได้ติดตามกองทัพเข้าไปยังกรุงธนบุรี เมื่อสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกได้ขึ้นครองราชย์แล้ว พระประทุมสุรราชภักดี ได้ขอพระราชทานย้ายครอบครัวจากเวียงดอนกองไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านห้วยแจระแม ส่วนท้าวฝ่ายหน้าและท้าวคำสิงห์ผู้บุตรขอพระราชทานไปตั้งครอบครัวอยู่ที่บ้านสิงห์โคก สิงห์ท่า ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขอ

ล่วงมาถึง พ.ศ.๒๓๓๔ เกิดกบฏอ้ายเชียงแก้วชาวเมืองโขง แสดงตนเป็นผู้พิเศษ ยกกำลังเข้าล้อมเมืองจำปาศักดิ์ ขณะที่พระเจ้าองค์หลวง (ไชยกุมาร) เจ้านครประจวบฯ เจ้าหน่อเมือง และท้าวพระยาไม่ทันเตรียมการรักษาเมือง จึงหนีไปอาศัยอยู่กับข้าพะนัง ความทราบถึงกรุงเทพมหานครจึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามหานครราชสีมา (ทองอิน) ครั้งยังเป็นพระพรหมยกกระบัตร ยกกองทัพไปปราบอ้ายเชียงแก้ว แต่ยังมีพันถึง พระประทุมสุรราชภักดี และท้าวฝ่ายหน้าพากันยกกำลังคนจากบ้านห้วยแจระแม และบ้านสิงห์ท่าเข้าสู่รบกับอ้ายเชียงแก้วและพรรคพวกที่แก่งตะนะ ท้าวฝ่ายหน้าจับตัวอ้ายเชียงแก้วได้และประหารเสีย เมื่อกองทัพนครราชสีมาเข้ามาถึงเมืองจำปาศักดิ์เห็นว่าท้าวฝ่ายหน้าปราบกบฏได้แล้ว ก็พากันยกไพร่พลไปตีพวกข้า ได้ไพร่พลเข้ามาไว้ในพระราชอาณาเขตเป็นจำนวนมาก เพื่อเป็นบำเหน็จความชอบในการทำประโยชน์แก่ราชการบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ท้าวฝ่ายหน้าบุตรเจ้าพระตาขึ้นไปเป็นเจ้าพระวิไชยราชขัตติยวงศา ครองนครจำปาศักดิ์สืบแทนพระเจ้าองค์หลวง (ไชยกุมาร) ซึ่งถึงแก่พิราลัยขณะอ้ายเชียงแก้วยกเข้าล้อมเมือง และตั้งพระประทุมสุรราชภักดีเป็น “พระประทุมวรราชสุริยวงษ์” ยกฐานะบ้านแจระแมขึ้นเป็น “เมืองอุบลราชธานีศรีวะนาไลประเทศราช” เมื่อวันที่วันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ ปีชวด พ.ศ.๒๓๓๕ (ตรงกับวันที่ ๑๖ กรกฎาคม ๒๓๓๕) ดังนี้

ภาพที่ ๓ สารตราเศกเมืองอุบลราชธานี

ที่มา : “จดหมายเหตุทรงตั้งเจ้าประเทศราช,” หอสมุดแห่งชาติ, สมุดไทยดำ, อักษรไทย ภาษาไทย เส้นขาว, จ.ศ.๑๑๕๔, หน้าต้น ๒-๓.

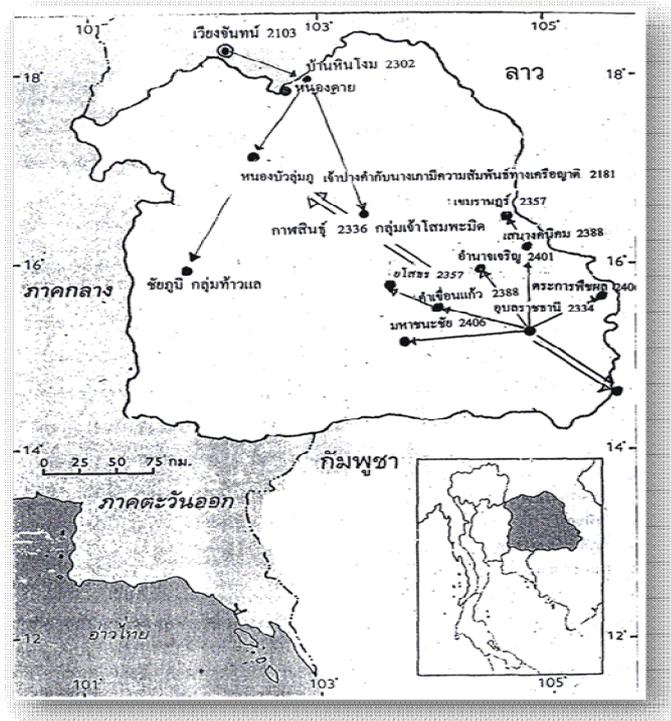
ทั้งนี้ ให้ท้าวกำบุตรเจ้าพระวอเป็นอุปฮาด ท้าวแท่นเป็นราชวงศ์ ท้าวบุตรเป็นราชบุตร กรมการ เมืองอุบลราชธานี ชุดแรกเรียกว่า “อาญาสี่” ขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร ทำส่วยฝั๋ง ๒ เลขต่อเบี้ย น้ำรัก ๒ ขวดต่อเบี้ย ป่าน ๒ เลกต่อขอด ต่อมาพระประทุมวรราชสุริยวงษ์ เห็นว่าบ้านห้วยแจระแมไม่เหมาะสมที่จะตั้งเป็นเมืองใหญ่ จึงย้ายลงมาตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านร้าง ริมน้ำฝั๋งพมูล ฝั๋งซ่าย ได้ห้วยแจระแม ปากมูลน้อย

ตมมูลใหญ่ ทางประมาณ ๑๒๕ เส้น ที่เรียกว่า “ตงอู่ผึ้ง”^{๒๑} อันเป็นบริเวณที่ตั้งของตัวจังหวัด อุบลราชธานีปัจจุบันนี้ พร้อมทั้งได้สร้างพระเจ้าใหญ่องค์หลวงเป็นพระประธานวัดหลวงขึ้นเป็นวัดแรก

จากเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองของอาณาจักรลาวล้านช้างนับตั้งแต่ เหตุการณ์ความขัดแย้งในราชสำนักเวียงจันทน์และหลวงพระบางจนเกิดการแตกแยกอาณาจักรเป็น ๓ อาณาจักรในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ข้างต้น ส่งผลให้มีกลุ่มคนจากอาณาจักรลาวล้านช้างอพยพ เข้ามาอยู่ในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือและเมืองอุบลราชธานีดังนี้

๑) กลุ่มของเจ้าพระวอ เจ้าพระตา (ดูรายละเอียดในแผนที่ ๓)

แผนที่ ๓ แสดงกลุ่มคนสายเจ้าพระวอ เจ้าพระตาในภาคอีสาน

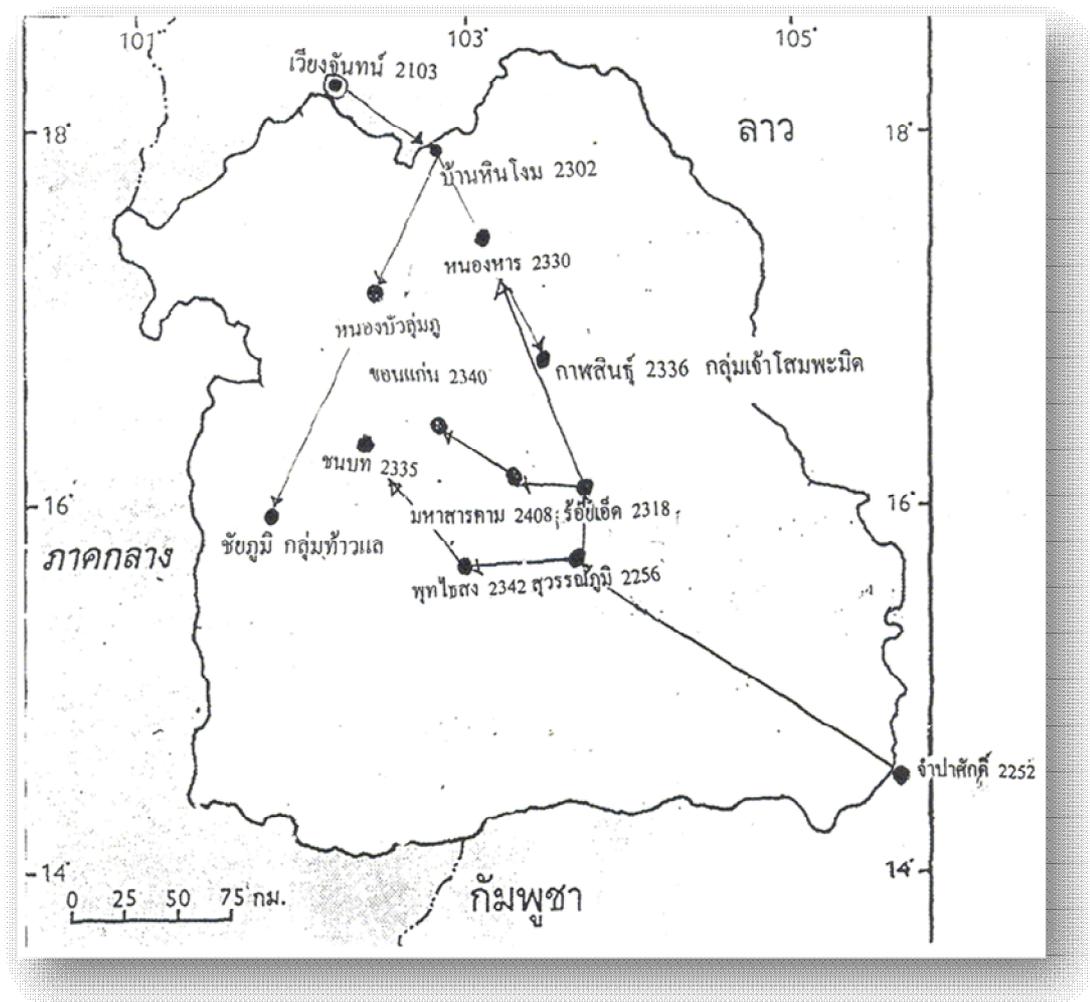
ที่มา : “ประวัติเมืองหนองบัวลำภู,” ม.ป.ป., หน้า ๓.

จาก <http://www.buapit.ac.th/manus/3.htm>

^{๒๑} เต็ม วิชาภยพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๑, หน้า ๑๒๖-๑๒๗.

๒) กลุ่มจารย์แก้วเมืองสุวรรณภูมิ มีถิ่นฐานเดิมอยู่ที่นครจำปาศักดิ์ อพยพมาสร้างบ้านแปงเมืองใหม่และขยายออกเป็นเมืองต่างๆ (ดูรายละเอียดในแผนที่ ๔)

แผนที่ ๔ แสดงกลุ่มคนสายจารย์แก้วเมืองจำปาศักดิ์ในภาคอีสาน

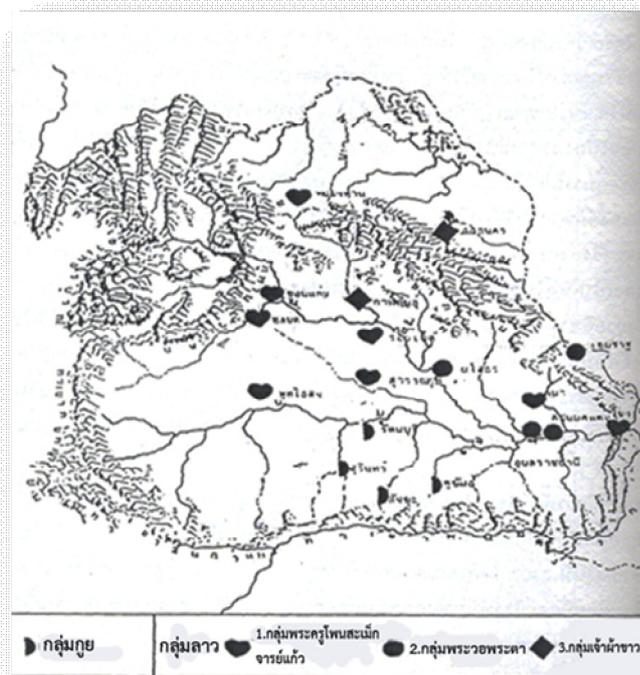
ที่มา : ประวัติเมืองหนองบัวลุ่มภู, ม.ป.ป., หน้า ๔.

จาก <http://www.buapit.ac.th/manus/3.htm>

๓) กลุ่มเชื้อพระวงศ์ล้านช้างเวียงจันทน์ ได้แก่ กลุ่มเจ้าฟ้าขาว เจ้าโสมพะมิตร และ ท้าวอุปชา ต้้งบ้านเมืองบริเวณแม่น้ำปาวและแม่น้ำชี แล้วตั้งเป็นเมืองกาฬสินธุ์ ใน พ.ศ.๒๓๓๖ และ ขยายไปเมืองมกลาไสย ใน พ.ศ.๒๔๐๙

สุวิทย์ ธีรศาสด์^{๒๒} อธิบายถึงกลุ่มที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในช่วงดังกล่าว ว่ามี ๓ กลุ่ม ซึ่ง เน้นให้เห็นลักษณะชาติพันธุ์ของกลุ่มผู้อพยพ ดังนี้

แผนที่ ๕ แสดงกลุ่มคนที่อพยพมาจากอาณาจักรล้านช้าง

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาสด์, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ
อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (รายงานการวิจัยสำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๔๖), หน้า ๒๙.

^{๒๒} สุวิทย์ ธีรศาสด์, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลก
ครั้งที่สองถึงปัจจุบัน, รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๔๖, หน้า ๒๘-๓๐.

๑) กลุ่มกวยและเขมร พวกกวยส่วนใหญ่อพยพมาจากภาคใต้ของลาวในปัจจุบันเข้ามาตั้งถิ่นฐานในอีสานใต้ ตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๐๒ ในรัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์แห่งกรุงศรีอยุธยา ส่วนพวกเขมร นั้นเป็นพวกหนีการเกณฑ์แรงงานจากกษัตริย์ขอมในการเกณฑ์แรงงานเพื่อสร้างปราสาทและสิ่งก่อสร้างอื่นๆ

๒) กลุ่มพระครูสีดา วัดโพนสะเม็ก บ้านเดิมอยู่บริเวณอำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี เป็นพระที่ชาวบ้านและข้าราชการในเวียงจันทน์นับถือมาก ต่อมาเกิดความวุ่นวายในนครเวียงจันทน์ เจ้าหญิงสุ่มังคละและพระราชโอรสของพระนาง ตลอดจนข้าราชการบริพารเป็นจำนวนมาก ประมาณ ๓,๐๐๐ คน ได้อพยพหนีราชภัยจากเวียงจันทน์ลงมาทางใต้ โดยขอร้องให้พระครูสีดาค้ำครอง และเป็นผู้นำกลุ่ม พระครูสีดาได้ไปสร้างบ้านแปงเมืองที่จำปาศักดิ์ และใน พ.ศ.๒๒๕๖ ได้ยกพระราชโอรสของเจ้าหญิงสุ่มังคละเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่า เจ้าสร้อยสินสมุทรพุททางกูร กลุ่มนี้ต่อมาได้ส่งคนไปสร้างบ้านแปงเมือง ทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาแม่น้ำโขง ฝั่งซ้ายไปตั้งเมืองสตีงตรงหรือเชียงแตง (เดิมชื่อ บ้านทางโขง) เมืองสาละวัน (เดิมชื่อ บ้านโพน) เมืองอัตปือ (เดิมชื่อ บ้านอีตกระปือ) เมืองวัง เมืองคำทองใหญ่ (เดิมชื่อ บ้านแก้ว อาเอิม) เมืองศรีจำบัง (เดิมชื่อ บ้านทุ่งบัวศรี) เมืองโขงหรือสีทันดร (เดิมชื่อ บ้านดอนโขง) ส่วนเมืองที่ตั้งขึ้นทางฝั่งขวาหรือในภาคอีสาน ก็มีเมืองสุวรรณภูมิ (ปัจจุบันคือ อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด) บ้านโขงเจียม (ต่อมาคือ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี) บ้านพระเหลา (ต่อมาคือ อำเภอพนา จังหวัดอุบลราชธานี)^{๒๓}

๓) กลุ่มพระวอ พระตา เป็นกลุ่มชาวลาวเวียงจันทน์ที่อพยพเข้ามาในเขตอีสานตอนล่าง เพราะความขัดแย้งกับเจ้าสิริบุญสาร กษัตริย์เวียงจันทน์ กลุ่มนี้เป็นกลุ่มสำคัญที่เข้ามาก่อตั้งเมืองอุบลราชธานี ภายหลังการก่อตั้งเมืองอุบลราชธานีขึ้นแล้ว ได้มีการตั้งเมืองสำคัญในเขตปกครองของเมืองอุบลราชธานีขึ้นอีกหลายเมือง ดังนี้

พ.ศ.๒๓๕๗ (รัชกาลที่ ๒) โปรตเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านโคกกงเหนียง ริมฝั่งแม่น้ำโขงตะวันตกเป็นเมืองเขมราฐธานี ให้อุปฮาด (กำ) เมืองอุบลฯ เป็นที่พระเทพวงษาเจ้าเมืองเขมราฐขึ้นกรุงเทพฯ ผูกสายน้ำรัก ๒ เลข เบี้ย ป่าน ๒ ขอดต่อ ๑๐ บาท

^{๒๓} หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คนจร), **พงศาวดารหัวเมืองอีสาน** (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๖), หน้า ๑๙๑-๑๙๓, อ้างถึงใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์, **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน**, หน้า ๓๐.

พ.ศ.๒๓๖๖ (รัชกาลที่ ๒) เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย) กราบบังคมทูลพระกรุณาขอให้ตั้งท้าวมหาอินทร์ บุตรขุนนักอินทวงศ์ ผู้รักษาตำบลโขงเจียมเก่า เป็นพระกำแพงสงคราม ยกบ้านนาก่อขึ้นเป็นเมืองโขงเจียม ขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์

พ.ศ.๒๓๘๘ (รัชกาลที่ ๓) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านช่องนางเป็นเมืองเสนางคินคม ให้ท้าวจันศรีสุราชเมืองตะโปน เป็นที่พระศรีสินธุสงครามเจ้าเมือง ให้ท้าวมหาเมืองผาปังเป็นอัครราช ท้าวมหาวงษ์เมืองคางเป็นอัครราช รักษาเมืองเสนางคินคมขึ้นกับเมืองอุบลราชธานี ให้ยกบ้านน้ำโดมใหญ่ขึ้นเป็นเมืองเดชอุดม ตั้งหลวงธิเบศร์เป็นพระศรีสุระเจ้าเมือง ให้หลวงมหาดไทยเป็นหลวงปลัด ให้หลวงอภัยเป็นหลวงยกกระบัตร รักษาราชการเขตแขวงเมืองเดชอุดม ทิศเหนือตั้งแต่ลำน้ำห้วยข้าวสาร ฝั่งใต้ข้างทิศตะวันตกแต่ลำน้ำห้วยข้าวสารไปถึงเชิงเขาเพียง ลำน้ำของโอบตามเชิงเขาไปถึงโดมน้อย ข้างทิศตะวันออกแต่ลำน้ำโดมน้อยปากข้างตะวันตกไปจนถึงลำน้ำมูลฝั่งใต้เป็นเขตแขวงเมืองเดชอุดมขึ้นกรุงเทพฯ

พ.ศ.๒๓๙๐ (รัชกาลที่ ๓) เจ้านครจำปาศักดิ์ (นาค) เห็นว่าเขตแดนบ้านเมืองทางฝั่งตะวันตกลดน้อยแคบเข้าด้วยเขตแดนเมืองเดชหลวงเข้ามาถึงบ้านดงกระชู่ จึงตั้งบ้านดงกระชู่หรือบ้านไร่ ขึ้นเป็นเมืองบัวกัน ตั้งให้ท้าวมหาเป็นที่พระอภัยธิเบศร์วิเศษสงครามเจ้าเมืองบัว ขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์อีกเมืองหนึ่ง

พ.ศ.๒๔๐๑ (รัชกาลที่ ๔) พระเทพวงษาเจ้าเมืองเขมรราชได้มีใบบอกขอตั้งบ้านคำใหญ่เป็นเมืองขอตั้งท้าวจันทรบรมเป็นพระอมรอำนาจเจ้าเมือง ตั้งท้าวมุขตะเป็นอุปฮาด ให้ท้าวมิ่งหาราชเป็นราชวงศ์ ท้าวสุริโยเป็นราชบุตรรักษาราชการเมืองอำนาจเจริญขึ้นกับเมืองเขมรราช ผูกส่วยเงินแทนผลเร็วปีละ ๑๒ ชั่ง ๑๘ ตำลึง

พ.ศ.๒๔๐๖ (รัชกาลที่ ๔) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านกว้างลำชะโด ตำบลปากน้ำมูลเป็นเมืองพิบูลมังสาหาร ตั้งท้าวมหามหิตติกา (จุมมณี) เป็นพระบำรุงราชฎเจ้าเมือง ให้ท้าวมิ่งหาราช (เสื่อ) เป็นอุปฮาด ท้าวสิริราช (สาบ) เป็นราชวงศ์ท้าวมหิตติยาเป็นราชบุตร ให้ตั้งบ้านสะพือเป็นเมืองตระการพิชผล ตั้งท้าวมิ่งหาราช (อัม) เป็นพระอมรตลใจเจ้าเมือง ท้าวพรหม (บุตร) เป็นอุปฮาด ท้าวสีหาจร (ฉิม) เป็นราชวงศ์ ท้าวกุลบุตร (ท้าว) เป็นราชบุตร

พ.ศ.๒๔๒๒ (รัชกาลที่ ๕) เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์หังส์ เจ้าเมืองอุบลราชธานี กราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานตั้งบ้านท่าแขก แขวงเมืองอุบลฯ เป็นเมือง ขอตั้งพระปลัดซ้ายและเพี้ยเมืองจันเป็นเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านท่าแขกเป็นเมืองขามนมนมณฑล ให้พระปลัดซ้ายเป็นพระผจญจตุวงศ์ เจ้าเมืองขามนมนมณฑล ให้ตั้งบ้านเหล่าเป็นเมืองพนานิคม ให้เพี้ยเมืองจัน

เป็นพระจันทวงษาเจ้าเมือง ท้าวอินทิจักรเป็นอุปฮาด ท้าวไชยแสงบุตรพระจันทวงษาเป็นราชวงศ์ ให้
ท้าวสิงห์ทองเป็นราชบุตร ท้าวอุปไชยเป็นผู้ช่วย

พ.ศ.๒๔๒๓ (รัชกาลที่ ๕) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านนาจอเป็นเมืองขนานนามว่า
วารินชำราบ ตั้งหลวงชำนาญไพรสณฑ์เป็นพระกำจรจตุรงค์เจ้าเมือง ตั้งท้าวไชย บุตรพระเทพวงษา (บุญเฮา)
เจ้าเมืองเขมราฐเป็นอุปฮาด ให้ท้าวสิทธิจางวาง (อุทา) บุตรนายโสดาเป็นราชวงศ์ ให้ท้าวจันทบุษย์ (อัม)
บุตรเพี้ยพรหมหมาไชยเป็นราชบุตร ขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์

พ.ศ.๒๔๒๔ (รัชกาลที่ ๕) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านจันลานาโดมเป็นเมืองโดมประดิษฐ์
ให้พระรัตนเชือนขันธเป็นพระดำรงสุริยเดชเจ้าเมือง ขึ้นนครจำปาศักดิ์

พ.ศ.๒๔๒๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านที่เป็นเมืองเกษมสีมา ตั้งท้าวพระไชยเป็น
พระพิไชยชาญณรงค์เป็นเจ้าเมือง ขึ้นต่อเมืองอุบลราชธานี

๒.๓ สภาพการปกครองของเมืองอุบลราชธานี

สภาพการปกครองของเมืองอุบลราชธานีแต่เดิมนั้นขึ้นอยู่กับอำนาจทางการปกครองของรัฐบาล
สยามเป็นหลัก แต่ประชาชนทั่วไปก็มีวิถีการดำเนินชีวิตตามสภาพท้องถิ่นที่อาศัย ดังปรากฏในการบันทึก
ของหลวงผดุงแคว้นประจันต์ เรื่อง “ประเพณีการปกครองของราษฎรในอีสานตะวันออก” ดังนี้

...จะขอเล่าเรื่องที่ปรากฏอยู่ในกิริยาที่ราษฎรภาคอีสานทั้งหลาย ที่
เรียกว่าเจ้าเมือง เป็นต้น ได้ใช้การปกครองเช่นนี้สืบมาแต่โบราณเท่านั้น
มูลเหตุที่จะเกิดเป็นเมือง เดิมราษฎรภาคอีสานตะวันออกฝั่งขวาแม่น้ำโขงนี้
เป็นประเทศป่าดง ปรากฏจากถิ่นฐานบ้านเมืองอันมั่นคง มีหมู่บ้านอยู่ห่างกัน
ทางคืบ ๑ บ้าง ๒ คืบบ้าง บางแห่งก็ถึง ๔ คืบ ๕ คืบ จึงถึงระยะบ้านหนึ่ง ๆ
หัวเมืองเล็กน้อยทั้งปวงบรรดาที่มีชื่ออยู่ในเวลานี้ คือ อุบล, เขมราฐ,
อำนาจเจริญ, มุกดาหาร, นครพนม, กาฬสินธุ์, (ริมท่าน้ำ) ขอนแก่น,
ร้อยเอ็ด, มหาสารคาม, ชนบท, นครจำปาสัก, สว่าง, สุรินทร์ ศรีสะเกษ เป็นต้น
เหล่านี้เดิมก็เป็นบ้านหนึ่ง ๆ ซึ่งมีอยู่มากหลายสิบหลังคาเรือน และเป็นบ้าน
ที่มีทำเลดี คืออยู่ใกล้แม่น้ำและบึงหนองใหญ่ และมีท้องทุ่งที่ควรจะทำนา
ได้มาก ทั้งป่าดงที่จะทำไร่ก็บริบูรณ์ดี และผู้คนซึ่งอยู่ในบ้านนั้นมีสติปัญญาดี
มีผู้คนนับถือมาก ก็พากันคิดจัดรวบรวมขอร้องต่อพระมหากษัตริย์

ขึ้นอยู่ เพื่อได้รับอนุญาตในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงเทพมหานคร จึงได้ตั้งขึ้นเป็นเมืองชื่ออุบลราชธานีสืบมาจนบัดนี้ เพราะฉะนั้นบรรดา หัวเมืองน้อยที่มีชื่อทั้งหลายนั้น เดิมล้วนเป็นบ้านมาก่อน แล้วจึงเป็นเมืองขึ้น ต่อภายหลัง บางเมืองก็ตั้งมานานหลายร้อยปี บางเมืองก็ตั้งเพียง ๑๑๐ ปีกว่า ก็มี ตามอายุของประเทศที่ได้รับสมมติก่อนและหลัง เมืองที่ยกบ้านขึ้นเป็น เหล่านี้ย่อมเป็นแต่เมืองเล็กน้อย มิได้เคยเป็นเมืองมีกษัตริย์ครอบครองหรือ เมืองประเทศราช...^{๒๔}

๒.๓.๑ การปกครองแบบเดิมก่อนปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. ๒๔๓๕

เมืองอุบลราชธานีระยะแรกก่อนการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินสมัยรัชกาลที่ ๕ มีฐานะเป็นหัวเมืองประเทศราชขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร ปกครองบ้านเมืองคงยึดหลักจารีตประเพณีโบราณที่สืบเนื่องกันมาแต่ครั้งนครหลวงพระบาง และเวียงจันทน์ยังเป็นราชธานี ผู้ปกครองสูงสุดของเมืองคือ คณะ “อาญาสี่” หรือ “อาชญาสี่” อันประกอบไปด้วย เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร รวม ๔ ตำแหน่ง แบ่งเขตปกครองของเมืองออกเป็น ๔ กอง ตามตำแหน่งและประกาศให้ราษฎรมาขึ้นสำมะโนครัวในกองใดกองหนึ่งตามความสมัครใจ อำนาจหน้าที่ของคณะอาญาสี่จะลดหลั่นกันลงไปตามตำแหน่งดังนี้^{๒๕}

เจ้าเมือง มีอำนาจสิทธิขาดสั่งราชการบ้านเมือง บังคับบัญชากรมการเมือง แต่งตั้งหรือถอดถอน กรมการเมืองชั้นผู้น้อยรองลงมาจากชั้นอาญาสี่ ส่วนการทำศึกสงครามแต่งตั้งคณะกรมการเมืองชั้นอาญาสี่ และการตัดสินลงโทษผู้กระทำผิดอุกฉกรรจ์ถึงขั้นประหารชีวิต จะต้องได้รับความเห็นชอบจากเจ้าแผ่นดิน หรือมีพระบรมราชโองการมาประการหนึ่งประการใดจึงจะปฏิบัติได้

อุปฮาด เป็นผู้ทำการแทนเจ้าเมืองในกรณีที่ป่วยหรือมีงานโดยทั่วๆ ไป หน้าที่หลักเป็นหัวหน้าที่ปรึกษาราชกิจของกรมการเมืองรองลงไป และรวบรวมบัญชีช่วยสาอากรตามที่ราชการกำหนด ๑ หรือ ๒ ปีต่อครั้ง นอกจากนี้ยังมีหน้าที่ออกประกาศสั่งเกณฑ์กำลังเมืองทำศึกในเมื่อเกิดสงคราม

^{๒๔} หลวงผดุงแคว้นประจันต์, “ประเพณีการปกครองของราษฎรอีสานตะวันออก,” ใน *ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๒-๒๔.

^{๒๕} เรียบเรียงจากเดิม วิชาคย์พจนกิจ, *ประวัติศาสตร์อีสาน*, เล่ม ๒, หน้า ๓๙๒-๓๙๕.

ราชวงศ์ และราชบุตร เป็นผู้ช่วยราชการในเจ้าเมือง และอุปฮาด มีหน้าที่เกี่ยวกับการชำระความตัดสินอรรถคดี รักษาผลประโยชน์ของเมือง นำเงินส่วยส่งเจ้าพนักงานใหม่ในเมืองเอกหรือเมืองหลวงตามงวด ผลัดเปลี่ยนกันระหว่างราชวงศ์และราชบุตร

นอกจากนี้ ยังมีตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่ ชั้นเจ้า หรือ “ท้าวที่ ๑” ๔ ตำแหน่ง และ “ชื่อบ้านขางเมือง” รองลงไป ๑๗ ตำแหน่ง ตำแหน่งพิเศษอีกจำนวนหนึ่ง เพื่อช่วยกันทำหน้าที่กำกับการณ์ต่าง ๆ ของบ้านเมือง เช่น กำลังพล (กลาโหม) ฝ่ายพลเรือนตัดสินคดีความชั้นต้น งานโยธา พศติ จัดหาเสบียงเก็บส่วยอากร เป็นต้น

เจ้าเมืองอุบลราชธานี ที่พระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งมีจำนวนทั้งสิ้นรวม ๔ คน คือ^{๒๖}

๑) พระประทุมวรราชสุริยวงษ์	ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๓๕- ๒๓๓๗	รวม ๒ ปี*
(นามเดิมท้าวคำผิง บุตรเจ้าพระตา)		
๒) พระพรหมวรราชสุริยวงษ์	ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๓๗-๒๓๙๓	รวม ๖๖ ปี
(นามเดิมพรหม น้องพระประทุมวรราชสุริยวงษ์)		
๓) พระพรหมราชวงศา	ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๙๘-๒๔๐๖	รวม ๑๘ ปี
(นามเดิมกุทอง บุตรพระพรหมวรราชสุริยวงษ์)		
๔) เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์	ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๙-๒๔๒๙	รวม ๒๐ ปี
(นามเดิมหน่อคำ บุตรเจ้าเสือ หลานเจ้าอนุวงศ์)		

ระหว่าง พ.ศ.๒๔๒๐-๒๔๒๕ กรุงเทพฯ ได้ขยายอำนาจการควบคุมการดูแลการปกครองไปยังภาคอีสานตะวันออก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการ

^{๒๖} เรียบเรียงจากเดิม วิกิพจนานุกรม, **ประวัติศาสตร์อีสาน**, เล่ม ๑, หน้า ๑๒๖-๑๕๕.

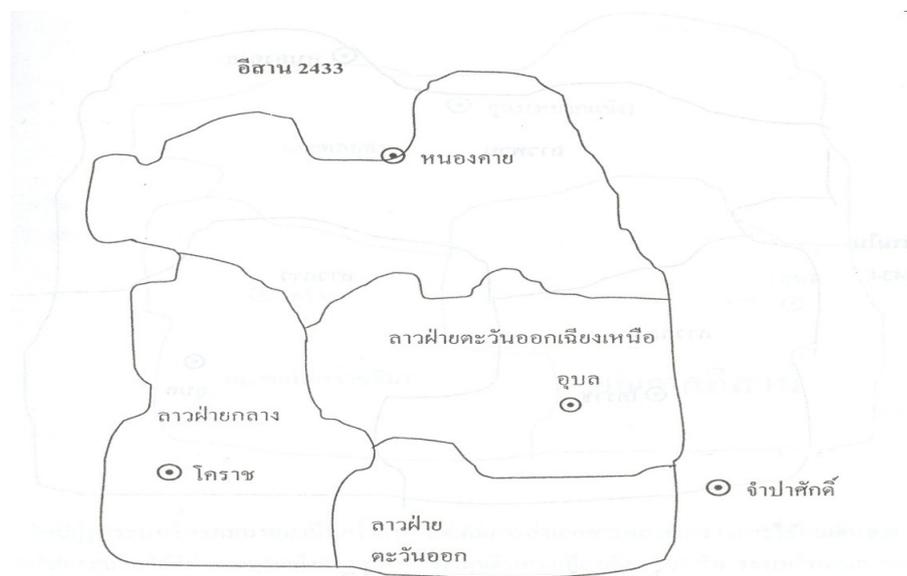
* จากหนังสือ**ประวัติเมืองอุบลราชธานี** ซึ่งแต่งโดย นาย นิล พันธุ์เพ็ง ได้อธิบายว่าใน พ.ศ.๒๓๒๓ นั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานตั้งเมืองอุบลให้มีนามต่อท้ายว่า ราชธานี จึงเป็นเมืองอุบลราชธานี ให้ท้าวคำผิงเป็นพระประทุมสุรราชภักดี เจ้าเมืองอุบลราชธานี ต่อมาใน พ.ศ.๒๓๓๕ สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้าฯ ให้มีการเสกเมืองอุบลราชธานี ว่า “อุบลราชธานีศรีวนาลัยประเทศราช” และตั้งให้พระปฐมสุรราชภักดี เป็นพระปฐมวรราชสุริยวงษ์ ดังนั้นถ้าจะนับปีที่พระปฐมวรราชสุริยวงษ์ เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีมาตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรี พ.ศ.๒๓๒๓ จนถึง พ.ศ.๒๓๘๓ นั้นจึงรวมได้ ๖๐ ปี อ้างจาก นิล พันธุ์เพ็ง, **ประวัติศาสตร์เมืองอุบลราชธานี** (อุบลราชธานี : ม.ป.ท., ๒๕๓๗), หน้า ๔๓.

หลายคนเป็นข้าหลวงออกไปประจำเมืองต่างๆ เพื่อเป็นการวางรากฐานในการปฏิรูปการปกครอง ใน พ.ศ.๒๓๓๕ สำหรับเมืองอุบลราชธานี โปรดเกล้าฯ ให้หลวงจินดารักษ์เป็นข้าหลวงประจำเมืองอุบลราชธานีคนแรกใน พ.ศ.๒๔๒๐ ต่อมา พ.ศ.๒๔๒๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงภักดีณรงค์ (ทัต ไกรฤกษ์) ปลัดบัญชากระทรวงมหาดไทย มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการคนที่ ๒

๒.๓.๒ การปกครองสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.๒๔๓๕

การปฏิรูปการปกครองของเมืองอุบลราชธานี เริ่มขึ้นใน พ.ศ.๒๔๓๓ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า การปกครองหัวเมืองสยามในภาคอีสานยังได้รับการดูแลไม่ทั่วถึง ประเทศมหาอำนาจต่างแสวงหาเมืองขึ้น ฝรั่งเศสเข้ายึดเวียดนามและเขมรไว้ในอารักขา ทั้งยังพยายามที่จะบีบบังคับก่อเรื่องกับไทยอยู่เนืองๆ เพื่อยึดเอาดินแดน จึงได้มีสภาราโปรดเกล้าฯ ให้จัดการบริหารส่วนภูมิภาคขึ้นใหม่ โดยรวมหัวเมือง เอก โท ตรี และจัตวา แต่เดิมเข้าด้วยกัน แล้วจัดเป็น ๔ กอง มีข้าหลวงกำกับปกครองกองละ ๑ คน และให้มีข้าหลวงใหญ่กำกับราชการอยู่ที่เมืองจำปาศักดิ์อีก ๑ คน ดังแผนที่แสดงอาณาเขตหัวเมืองอีสาน พ.ศ.๒๔๓๓

แผนที่ ๒ แสดงอาณาเขตหัวเมืองอีสาน พ.ศ.๒๔๓๓

ที่มา : ขอบ ดีสวนโคก และสุวิทย์ ธีรศาสตร์, คำบรรยายประวัติศาสตร์การเมืองการปกครอง และวัฒนธรรมอีสาน (ขอนแก่น : ขอนแก่นการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๑.

๑) หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก รวมหัวเมืองเอก ๑๑ เมือง เมืองโท ตรี และจัตวา ที่อยู่ใน การปกครองหัวเมืองเอก ๒๖ หัวเมือง รวมเป็น ๓๗ หัวเมือง มีพระยามหาอำมาตยาธิบดี (हरु่น ศรีเพ็ญ) ข้าหลวงเมืองจำปาศักดิ์ เป็นข้าหลวงประจำหัวเมือง^{๒๗}

๒) หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ รวมหัวเมืองเอก ๑๒ เมือง คือ อุบลราชธานี กาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ภูแล่นช้าง กมลาไสย เขมราฐธานี ยโสธร สองคอนดอนดง และศรีสะเกษ หัวเมือง โท ตรี และจัตวา ๒ หัวเมือง รวมเป็น ๔๑ หัวเมือง มีพระยาราชนา (ทัต ไกรฤกษ์) ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี เป็นข้าหลวงประจำหัวเมือง^{๒๘}

๓) หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ รวมหัวเมืองเอก ๑๖ หัวเมือง หัวเมืองโท ตรี และจัตวา ๓๘ หัวเมือง รวมเป็น ๕๔ หัวเมือง มีพระยาสุรเดชวิเศษฤทธิ์ (จันทร์ อินทรกำแหง) ปลัดข้าหลวงเมือง หนองคาย เป็นข้าหลวงประจำหัวเมือง^{๒๙}

๔) หัวเมืองลาวหัวฝ่ายกลาง รวมหัวเมืองเอก ๓ เมือง หัวเมืองโท ตรี และจัตวา ๑๖ หัวเมือง รวมเป็น ๑๙ หัวเมืองพระพิเรนทรเทพ (ทอง สีหอุไร) ข้าหลวงเมืองนครราชสีมา เป็น ข้าหลวงประจำหัวเมือง^{๓๐}

ต่อมาใน พ.ศ.๒๔๓๔ ทรงมีพระราชปรารภว่า บ้านเมืองเจริญมากขึ้น การติดต่อตกลงแบ่งเขต แแดนพระราชอาณาเขตกับบ้านเมืองในปกครองของฝรั่งเศสและอังกฤษยังไม่เป็นที่เรียบร้อย ควรที่จะจัด ข้าหลวงใหญ่ผู้ทรงคุณวุฒิออกไปประจำรักษาพระราชอาณาเขตซึ่งติดต่อกับหัวเมืองต่างประเทศ เพื่อจะ ได้จัดการราชการบ้านเมืองให้เป็นที่เรียบร้อยและรักษาทางพระราชไมตรีให้เจริญยิ่งขึ้นสืบไป จึงทรงพระ กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่ พร้อมด้วยข้าราชการ ทหาร ตำรวจ และพลเรือนออกไปประจำอยู่ ณ เมืองจำปาศักดิ์ ให้เรียกว่า “ข้าหลวงหัวเมือง ลาวลาว” แล้วให้รวมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก (จำปาศักดิ์) กับตะวันออกเฉียงเหนือ (อุบลราชธานี) เข้า ด้วยกันเรียกว่า “มณฑลลาวลาว” กรมหลวงพิชิตปรีชากรมาประทับ ณ เมือง อุบลราชธานี และใช้เป็น สถานทีกำกับดูแลราชการต่างๆ ในหัวเมืองลาวลาว เป็นเหตุให้เมืองอุบลราชธานีกลายเป็นศูนย์กลาง สำคัญ ดังภาพแผนที่แสดงอาณาเขตของมณฑลลาวลาวดังนี้

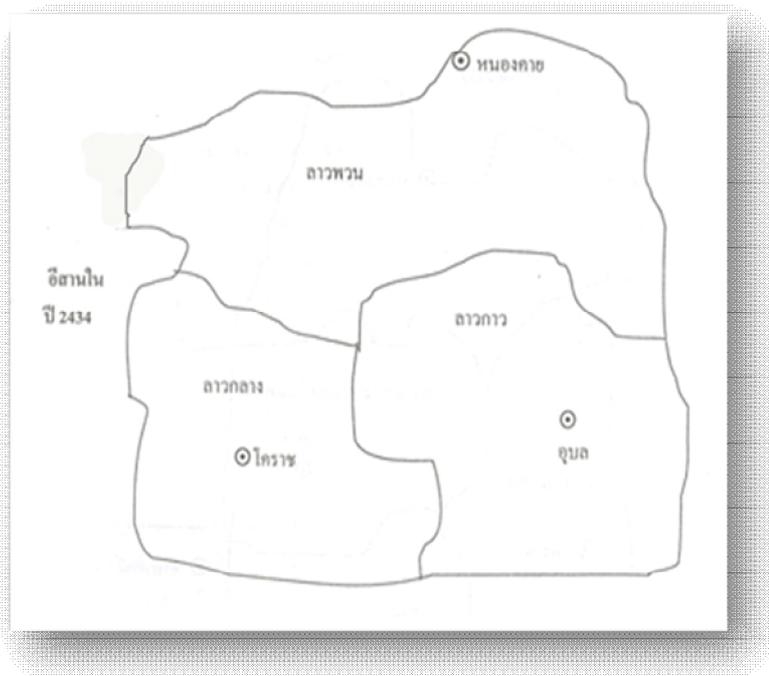
^{๒๗} เต็ม วิกาศย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒, หน้า ๔๐๔.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๘.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๑.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๖.

แผนที่ ๗ แสดงอาณาเขตหัวเมืองอีสาน พ.ศ.๒๔๓๔

ที่มา : ขอบ ดีสวนโคก และสุวิทย์ ชีรสาคัด, คำบรรยายประวัติศาสตร์การเมือง การปกครองและวัฒนธรรมอีสาน (ขอนแก่น : ขอนแก่นการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๒.

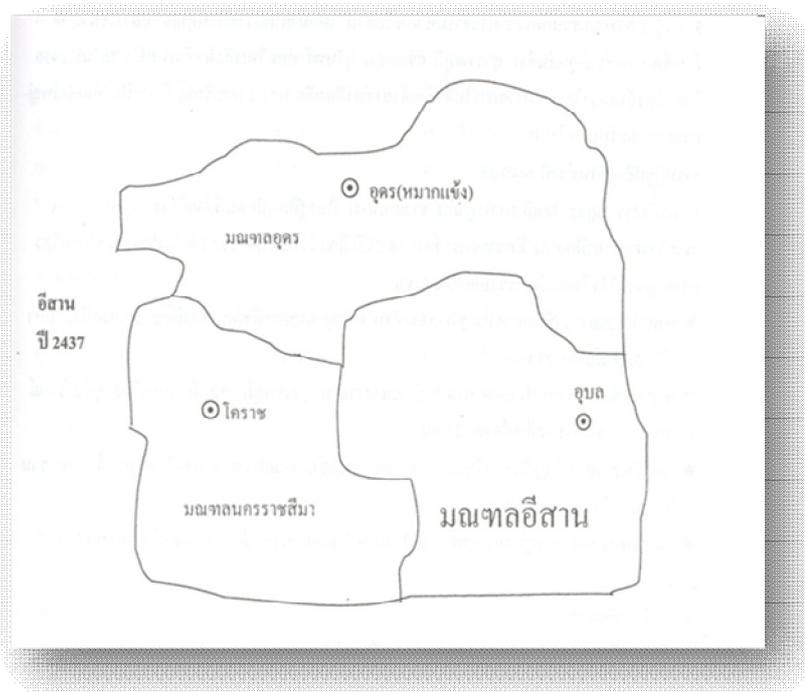
ขณะเดียวกันได้ทรงจัดระเบียบการปกครองใหม่ โดยยกเลิกกองเจ้าเมือง กองอุปราช กองราชวงศ์ และกองราชบุตร ที่ปกครองสืบกันมาแต่เดิม เฉพาะเมืองใหญ่ในหมู่บ้าน ตำบลแยกออกจาก ๔ กongsung แล้วแบ่งออกเป็น ๘ เส้น เมืองที่ขึ้นกับเมืองใหญ่แบ่งเป็น ๔ เส้น เพราะพลเมืองน้อย ส่วนตำแหน่งอาญาสี่ของเมืองคงไว้ให้บังคับบัญชา นายเส้น นายแขวง และเมืองขึ้นของตนไป ตามเดิม ยกเลิกหน้าที่ท้าวฝ่ายและตั้งกรมการเมืองรองจากคณะอาญาสี่เป็นนายเส้น นายแขวง และพวก กรมการผู้ช่วยตามสมควร ส่วนหมู่บ้านตำบล ที่รวมเข้าเป็นเส้นนั้น ก็ให้นายเส้นเอากรมการเมืองผู้น้อย ของแต่ละเมืองกำกับหมู่บ้านละ ๑ คน ส่วนตาแสง จำบ้าน สารวัตรบ้านก็ให้คงไว้ตามเดิม^{๓๑}

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงมณฑลลาวทวนได้ ๒ ปี ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายกลับพระนคร และโปรดเกล้าฯ ให้ “พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น

^{๓๑} เดิม วิชาญพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒, หน้า ๔๓๑.

สรรพสิทธิประสงค์” ย้ายจากมณฑลลาวท้าวมาดำรงตำแหน่งแทน เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๖ และต่อมา พ.ศ.๒๔๓๗ ก็ได้เริ่มใช้ระบบเทศาภิบาลในการปกครอง โดยแบ่งส่วนการปกครองออกเป็นมณฑลอีสาน มณฑลลาวพวนเปลี่ยนเป็นมณฑลอุดร มณฑลลาวกลางเปลี่ยนเป็นมณฑลนครราชสีมาดังนี้

แผนที่ ๘ แสดงอาณาเขตหัวเมืองอีสาน พ.ศ.๒๔๓๗

ที่มา : ขอบ ดีสวนโคก และสุวิทย์ ธีรศาสตร์, คำบรรยายประวัติศาสตร์การเมือง

การปกครองและวัฒนธรรมอีสาน (ขอนแก่น : ขอนแก่นการพิมพ์, ๒๕๔๙),

หน้า ๓๓.

การจัดระบบงานราชการเพื่อบริหารงานมณฑลได้ทำรูปแบบเดียวกับกระทรวงในพระนคร ผู้ปกครองดูแลกิจการบ้านเมืองแต่ละมณฑลเฉพาะในภาคอีสานประกอบไปด้วย^{๓๒}

^{๓๒} เต็ม วิชาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒, หน้า ๔๖๕-๔๖๗.

๑) ข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑล หรือข้าหลวงใหญ่ตามทำเนียบที่ได้ตั้งไว้ก่อนหน้านี้ และเปลี่ยนมาเป็น “สมุหเทศาภิบาล” ในสมัยรัชกาลที่ ๗

๒) ปลัดมณฑล (ปลัดเทศา) ทำหน้าที่ช่วยราชการข้าหลวงเทศาภิบาล และรักษา ราชการแทน และเป็นผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งเป็นที่ตั้งกองบัญชาการมณฑลอีกตำแหน่งหนึ่ง

๓) ยกกระบัตรมณฑล (อัยการมณฑล)

๔) ข้าหลวงมหาดไทย (มหาดไทยมณฑล)

๕) ข้าหลวงสรรพากร (สรรพากรมณฑล)

ส่วนระดับเมือง (จังหวัด) มีข้าราชการผู้ใหญ่ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง (ผู้ว่าราชการจังหวัด) และกรรมการเมืองคณะหนึ่งประกอบด้วย

๑) ปลัดเมือง (ปลัดจังหวัด) เป็นหัวหน้าราชการฝ่ายธุรการ

๒) ยกกระบัตร (อัยการจังหวัด) เป็นหัวหน้าฝ่ายตุลาการ

๓) กรรมการที่ปรึกษา เป็นที่ปรึกษาหารือข้อราชการบ้านเมืองไม่จำกัดจำนวนคน

การปกครองระบบเทศาภิบาลนี้ได้มีการปรับปรุงแก้ไขระบบการบริหาร การเรียกชื่อตำแหน่ง การแบ่งเขตเพิ่มเขตการปกครองหลายครั้งหลายคราด้วยกันจนถึง พ.ศ.๒๔๔๒

...ทรงพระราชปรารภว่า ลักษณะการปกครองแผ่นดินนิยมให้เป็นอย่าง ประเทศราชาธิปไตย โดยปกครองคนต่างชาติต่างภาษาเป็นเมืองขึ้นจึงถือ หัวเมืองชั้นนอก ๓ มณฑลนั้น เป็นหัวเมืองลาว และเรียกชาวเมือง ซึ่งอันที่จริงเป็นคนชาติไทยว่าลาว ...จึงมีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้เรียกชื่อมณฑลตามที่ยันสมควรแล้ว แต่มณฑลชั้นนอกมีมณฑลลาวเฉียง มณฑลลาวพวน มณฑลลาวกาว (เมืองอุบล) และมณฑลเขมรยังมิได้เรียกชื่อ มณฑลตามพื้นที่ให้เป็นระบบเดียวกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า...เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบลราชธานี เมือง ศรีสะเกษ และเมืองอื่นๆ ซึ่งรวมเรียกอยู่ว่ามณฑลลาวกาวนั้น ต่อนี้สืบไปให้ เรียกว่ามณฑล ตะวันออกเฉียงเหนือ...^{๓๓}

^{๓๓}ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๑๖), หน้า ๑๑๒.

กรมหมื่นสรรเพชสิทธิ์ประสงค์เมื่อทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑล ตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อมณฑลเป็น “มณฑลอีสาน” เมื่อ พ.ศ.๒๔๔๓ นั้น ได้ทรง ปรับปรุงจัดระบบการบริหารราชการหลายประการด้วยกัน นอกจากนี้ยังได้ทรงพัฒนากิจการด้านต่างๆ ขึ้นในเมืองอุบลราชธานี ทั้งด้านกระบวนการยุติธรรม การศึกษา การศาสนา การสาธารณสุขไปโภค การตำรวจ การคมนาคม เป็นต้น

ในด้านการปกครองระหว่าง พ.ศ.๒๔๔๐-๒๔๔๒ ทรงตั้งทำเนียบข้าราชการหัวเมืองขึ้นสำหรับ ผู้สืบสายสกุลใหญ่น้อยทั้งปวง ประกอบด้วยสายสกุล ณ อุบล, สุวรรณภูมิ, พรหมวงศานนท์, บุตโลบล โดยให้มีตำแหน่งอยู่ในราชการของเมืองแต่เดิมไปก่อน เมื่อจัดทำเนียบแล้วเสร็จก็ทรงคัดเลือกเอา ผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ความสามารถ ซึ่งตรงต่อราชการมานานให้อยู่ในตำแหน่งปกครอง และได้ทรง ยกเลิกตำแหน่งคณะอาญาสี่ นับเป็นการรวมอำนาจบริหารเข้าสู่ศูนย์กลางของรัฐบาลสยามโดยเด็ดขาด และเพื่อไม่ให้เกิดความรู้สึกกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์และฐานะของผู้สืบเชื้อสายเจ้าเมืองหรือ เจ้านายพื้นเมืองเดิม จึงทรงพิจารณาบุคคลจากคณะอาญาสี่ตามหลักการข้างต้นเข้าดำรงตำแหน่งใหม่ใน ระบบเทศาภิบาล คือ ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง ผู้ช่วยราชการเมืองทุกหัวเมือง สำหรับเมืองอุบลราชธานีได้ทรงตั้งไว้ดังนี้^{๓๔}

- ๑) ท้าวโพธิสารราช (เสื่อ ณ อุบล) เป็นพระอุบลเดชประชารักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง
- ๒) ท้าวไชยกุมาร (กุคำ สุวรรณภูมิ) เป็นพระอุบลศักดิ์ประชาบาล ยกกระบัตรเมือง
- ๓) ท้าวสิทธิสาร (บุญชู พรหมวงศานนท์) เป็นพระอุบลประชาธิบดี ปลัดเมือง
- ๔) ท้าวบุญเพ็ง บุตโลบล เป็นพระอุบลกิจประชากร ผู้ช่วยราชการเมือง

ทั้ง ๔ ท่านต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในประทวนเดิม ถือศักดิ์นาคนละ ๑,๐๐๐ ไร่ และมีกรมการขึ้นรองลงมาอีกดังนี้

- ๑) เมืองแสน (อุ้น วนะรมย์) เป็นพระสุรพลชยากร พลเมือง
- ๒) เมืองจันทร์ (คุณ สังข์โบล) เป็นพระสุนทรกิจวิมล มหาดไทย
- ๓) ท้าวสุคำทัด สุวรรณภูมิ เป็นพระจงกลนิธานสุพันธ์ กรมการเมืองผู้ใหญ่
- ๔) ท้าววรบุตร (พัว บุตรโบล) เป็นพระลินจังกุลธรร กรมการเมืองผู้ใหญ่
- ๕) ท้าววรกิติกา (ทุย สุวรรณภูมิ) เป็นพระนิโรจน์ทุยกัษ กรมการเมืองผู้ใหญ่
- ๖) ท้าวพิมพ์สาร (สงค์) เป็นพระดุษฎีตุลกิจ กรมการเมืองผู้ใหญ่

^{๓๔} เดิม วิชาญพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒, หน้า ๕๐๖-๕๐๗.

- ๗) ท้าวสุริยะ (หมั่น) เป็นพระสุจิตร์ฐกาโร กรมการเมือง
- ๘) ท้าวอุเทน (เจียง) เป็นพระวิณโกเมศ กรมการเมือง
- ๙) ท้าวขัติย (สิงห์ กุมารสิงห์) เป็นพระเกษตร์โกมล กรมการเมือง
- ๑๐) นายเลี่ยม เป็นพระประทุมธานี กรมการเมือง
- ๑๑) นายมนตรี เป็นพระประทุมศรีสาธร์ กรมการเมือง
- ๑๒) ท้าวเล็ก สิงห์ขัติย เป็นหลวงอุปฮาดการวิวัฒน์ กรมการเมือง
- ๑๓) ท้าวโง่นคำ สุวรรณภู เป็นหลวงพิชพงษ์ปิ่นฑู กรมการเมือง
- ๑๔) ท้าวโทน สุวรรณภู เป็นหลวงพัฒน์วงศ์โพนบูล กรมการเมือง
- ๑๕) ท้าวทัง เป็นหลวงอุปรัษฎการวิทย์ กรมการเมือง

ต่อมาได้ทรงมีท้องตราไปยังหัวเมืองต่างๆ ให้สำรวจสำมะโนครัวจำนวนราษฎรพลเมืองมณฑลทุกหัวเมือง ครั้นล่วงมาถึง พ.ศ.๒๔๕๐ เมื่อทรงทราบจำนวนพลเมืองเป็นที่แน่นอนแล้ว จึงมอบหมายให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร) ข้าหลวงมหาดไทย และพระวิภาคย์พจนกิจข้าหลวงมหาดไทยผู้ช่วยดำเนินการจัดแบ่งการปกครองซึ่งเดิมเรียกว่า “เส้น” หรือ “แขวง” นั้นให้ยกเลิกเสีย แล้วเปลี่ยนใหม่เป็น “อำเภอ” ผู้ปกครองอำเภอเรียกว่า “นายอำเภอ” ขึ้นตั้งตามจำนวนพลเมือง และให้มีบริเวณ (จังหวัด) ในเขตมณฑลอีสานนี้เพียง ๔ บริเวณ คือ อุบลราชธานี ร้อยเอ็ด ชุขันธ์ และสุรินทร์

บริเวณอุบลราชธานี แบ่งออกเป็น ๓ เมือง ได้แก่ เมืองอุบลราชธานี เมืองยโสธร และเมืองเขมราฐ เมืองเหล่านี้จะมีอาณาเขตปกครองระดับอำเภอดังนี้^{๓๕}

๑) เมืองอุบลราชธานี มี ๑๑ อำเภอ ได้แก่ อำเภอปทุมนิคม (เมือง) อำเภอทักษิณูปนิคม (วารินชำราบ) อำเภอปทุมนิคม (เขื่องใน) อำเภออุดรูปนิคม (ม่วงสามสิบ) อำเภอพิบูลมังสาหาร อำเภอตระการพืชผล อำเภอมหาชนะชัย อำเภอเกษมสีมา อำเภอพนานิคม อำเภอกนางคณิคม และอำเภอชานุมานมณฑล

๒) เมืองยโสธร มี ๒ อำเภอ คือ อำเภอปทุมยโสธร (เมือง) และอำเภออุทัยยโสธร (ลุ่มพุกคำเขื่อนแก้ว)

๓) เมืองเขมราฐ มี ๔ อำเภอ คือ อำเภออุทัยเขมราฐ อำเภอปทุมเขมราฐ อำเภออำนาจเจริญ และอำเภอโขงเจียม

^{๓๕} เดิม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม ๒, หน้า ๔๘๘-๔๙๓.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสานประทับ ณ เมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ.๒๔๓๖ ถึง พ.ศ.๒๔๕๓ เป็นเวลาถึง ๑๗ ปี ทรงปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นที่เรียบร้อย นำความสงบสุข ความเจริญก้าวหน้ามาสู่เมืองอุบลราชธานีในหลายด้าน โดยเฉพาะด้านการเมืองการปกครองซึ่งทรงเปลี่ยนแปลงให้เข้าสู่การปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.๒๔๓๕ ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกประการ

ล่วงมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑล คือ มณฑลร้อยเอ็ดกับมณฑลอุบลราชธานี ใน พ.ศ.๒๔๕๕ โปรดเกล้าฯ ให้ย้าย “พระยาศรีธรรมราช” (ปิ๋ว บุนนาค) เมื่อครั้งเป็น “พระยาวิเศษสิงหนาท” ปลัดมณฑลประจำจังหวัดชุนธ์ มาดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี

พ.ศ.๒๔๕๖ มีพระราชโองการให้รวมมณฑลอุดรธานี มณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ดเป็นภาค เรียกว่า ตั้งที่บัญชาการมณฑลภาคที่เมืองอุดร ให้พระยาราชอนุกุลวิบูลย์ภักดี (อวบ เปาวโลहित) ดำรงตำแหน่งอุปราชภาคอีสาน และสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรธานีอีกตำแหน่งหนึ่ง^{๓๖}

พ.ศ.๒๔๕๙ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อเรียกเมืองศูนย์กลางที่มีอำนาจมาสังกัดอยู่นั้นเป็น “จังหวัด” ทั้งหมด ส่วนผู้ว่าราชการเมืองก็เปลี่ยนเป็น “ผู้ว่าราชการจังหวัด” เมืองอุบลราชธานีจึงกลายเป็น “จังหวัดอุบลราชธานี” จนถึงปัจจุบัน^{๓๗}

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.๒๔๖๘ เกิดเศรษฐกิจตกต่ำ งบประมาณแผ่นดินไม่พอจ่าย รัฐบาลจำเป็นต้องยุบเลิกตำแหน่งหน้าที่ราชการและปลดข้าราชการออกจากตำแหน่งเป็นจำนวนมาก เฉพาะกระทรวงมหาดไทยได้ยกเลิกปลัดจังหวัดถึง ๓๕ จังหวัด ให้นายอำเภอทำหน้าที่แทน ยกเลิกปลัดมณฑลทุกมณฑล ให้ผู้ว่าราชการจังหวัดที่ตั้งศาลากลางรัฐบาลทำการแทนอีกหน้าที่หนึ่ง และยุบมณฑลในภาคอีสาน เพื่อให้เหมาะสมกับงบประมาณในการบริหารประเทศ โดยให้ยุบมณฑลอุบลราชธานีกับมณฑลร้อยเอ็ดรวมเป็นจังหวัดเดียวกัน และโอนการปกครองจังหวัดทั้งสองไปอยู่ในมณฑลนครราชสีมา “พระยาเพชรปาณี” (ตัน รักษิตประจิด) เป็นสมุหเทศาภิบาล^{๓๘}

^{๓๖} ระลึก ธาณี, **อุบลราชธานีในอดีต (พ.ศ.๒๓๓๕-๒๔๗๕)**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (อุบลราชธานี : รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๓๙๐-๓๙๑.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๒.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน.

การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ได้ใช้ปกครองประเทศมาจนถึงสิ้นสุดสมัย สมบูรณาญาสิทธิราชย์ พ.ศ.๒๔๗๕ และมีการปฏิรูปการบริหารงานส่วนภูมิภาคขึ้นใหม่ ใน พ.ศ.๒๔๗๖ โดย ยกเลิกมณฑลเทศาภิบาล ให้จังหวัดเป็นหน่วยการปกครองส่วนภูมิภาคที่สำคัญที่สุด และปรับปรุงจัดตั้ง องค์การบริหารส่วนท้องถิ่นขึ้นอีกส่วนหนึ่งโดยลำดับ จนกระทั่งเป็นระบบที่ใช้กันอยู่ทุกวันนี้

กล่าวโดยสรุป พัฒนาการการเข้ามาตั้งเมืองของกลุ่มคนลาวล้านช้างในบริเวณเมืองอุบลราชธานี ๒ สมัย คือ สมัยอิทธิพลอาณาจักรล้านช้าง และสมัยอิทธิพลอาณาจักรธนบุรีและรัตนโกสินทร์ แสดงให้เห็นถึงการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่ต้องมีความสัมพันธ์กับศูนย์กลางอำนาจในการปกครอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยปฏิรูปการปกครอง นับว่าเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมมากที่สุด อันเป็นผลมาจาก ปัญหาลัทธิจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศสที่ขยายอิทธิพลเข้ามาในสยามและอินโดจีน ซึ่งส่งผลให้ ไทยเสียดินแดนในการปกครองครั้งใหญ่ ดังนั้นรัฐบาลสยามขณะนั้นจึงต้องใช้นโยบายปฏิรูปการปกครอง ให้ตั้งหัวเมืองในภาคต่างๆ เป็นมณฑลเทศาภิบาล ทั้งนี้เมืองอุบลราชธานีในขณะนั้นมีฐานะเป็นเมือง สำคัญในการเป็นศูนย์กลางการบริหารหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือดังจะได้อธิบายในบทต่อไป